

Warszawa

Warszawa, **miasto stołeczne Warszawa**^[2] (m.st. Warszawa)^[3] – stolica Polski^[4] i województwa mazowieckiego^[5], najludniejsze miasto w kraju i drugie (po Gdańsku) pod względem powierzchni^[1], położone w jego centralnej części^[6], na Nizinie Środkowomazowieckiej, na Mazowszu, nad Wisłą.

Warszawa uzyskała prawa miejskie przed 1300 r.^[7]. W 1526 r. włączona do Korony Królestwa Polskiego^[8]. W 1569 r. mocą unii lubelskiej została ustanowiona miejscem obrad sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów^[a]. Od 1573 r. odbywały się tam wolne elekcje. Po 1596 r. do Warszawy przeniesiono dwór królewski i urzędy centralne, a w 1611 r. w rozbudowanym Zamku Królewskim na stałe zamieszkał król Zygmunt III Waza. Miejsce obrad sejmików generalnych województwa mazowieckiego i sejmików ziemskich ziemi warszawskiej od XVI wieku do pierwszej połowy XVIII wieku^[9].

Jest jedynym polskim miastem, którego ustroj jest określony odrębną ustawą. Od 2002 r. jest gminą miejską mającą status miasta na prawach powiatu^[10]. W jej skład wchodzi 18 jednostek pomocniczych – dzielnic m.st. Warszawy^[11].

Warszawa jest ważnym ośrodkiem naukowym, kulturalnym, politycznym oraz gospodarczym. Tutaj znajdują się siedziby m.in. Prezydenta RP, Sejmu i Senatu, Rady Ministrów oraz Narodowego Banku Polskiego. Warszawa jest także siedzibą agencji Frontex, odpowiedzialnej za bezpieczeństwo granic zewnętrznych Unii Europejskiej, oraz Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (ODIHR), agendy OBWE.

W 2020 think tank *Globalization and World Cities* (GaWC), badający wzajemne stosunki pomiędzy miastami świata w kontekście globalizacji zaliczył Warszawę do

Warszawa	
<i>miasto na prawach powiatu</i>	
	
Na fotografiach (zgodnie z ruchem wskazówek zegara): ul. Emilii Plater nocą, bazylika św. Krzyża, Stadion Narodowy, Pałac Kazimierzowski, Teatr Wielki i plac Zamkowy	
	
Herb	Flaga
Dewiza: <i>Semper invicta</i> (Zawsze <i>niezwyciężona</i>)	
Państwo	 Polska
Województwo	 mazowieckie
Aglomeracja	warszawska
Data założenia	XIII wiek
Prawa miejskie	przed 1300
Prezydent	Rafał Trzaskowski
Powierzchnia	517,2 ^[1] km²
Wysokość	78–121 m n.p.m.

kategorii Alpha^[12].

Nazwa

Nazwa miasta zaczęła pojawiać się w dokumentach w XIV wieku jako *Warszewa*, a od XV wieku również jako *Warszowa*^[13]. Najprawdopodobniej pochodzi od formy dzierzawczej imienia *Warsz* (skrótowej formy staropolskiego imienia *Warcisław* lub *Wrocisław*)^[13]. Było ono używane m.in. przez przedstawicieli rodu Rawów (Rawiczów) herbu Rawa, którzy byli właścicielami terenów w rejonie współczesnego *Solca*^[14]. Prawdopodobnie *Warsz* z rodu Rawów otrzymał w XIII wieku nadanie książęce, z którego powstała wieś nosząca jego imię^[15].

Zmiana nazwy na *Warszawa* w XV wieku wynikała z mazowieckiej wymowy dialektycznej. Do końca XV wieku samogłoska *-a-* przechodziła w *-e-* po spółgłoskach miękkich (*-sz-* była w tamtym okresie spółgłoską miękką). W XV wieku formy z wtórnym *-e-* zaczęły być postrzegane jako gwarowe^[13]. Dlatego też zastępowano *-e-* przez *-a-*. Taka zmiana nie była uzasadniona etymologicznie, stąd takie formy nazywa się hiperpoprawnymi (np. *siadlisko*, *królewski*). Zmiana nazwy z *Warszewa* na *Warszawa* upowszechniła się w XVI wieku^[16].

Legendarna etymologia wywodzi nazwę miasta od imion *Warsa* i jego żony *Sawy*^[17].

Położenie

Warszawa leży w środkowym biegu *Wisły*, na *Nizinie Środkomazowieckiej*, w odległości około 350 km od *Karpat* i *Morza Bałtyckiego*. Jest jedyną w *Europie* stolicą leżącą w bezpośrednim sąsiedztwie parku narodowego^[18] (*Kampinoski Park Narodowy*).

Miasto leży po obu stronach *Wisły* i jest nieznacznie wydłużone wzdłuż jej brzegów (rozciąga się na ok. 30 km w kierunku północ-południe i ok. 28 km w kierunku wschód-zachód). W obrębie miasta znajduje się 28 km

Populacja (01.01.2023)

• liczba ludności
• gęstość

1 861 975^[1]
3600^[1] os./km²

Strefa numeracyjna 22

Kod pocztowy od 00-xxx do 04-xxx
oraz 05-075 i 05-077

Tablice rejestracyjne zobacz więcej

Plan miasta

Położenie na mapie województwa mazowieckiego

Położenie na mapie Polski

biegu rzeki^[19]. Szerokość koryta Wisły waha się od 1000 m na południu do 600 m na północy, zwężając się w części środkowej w pobliżu mostu Śląsko-Dąbrowskiego do 350 m^[20].

Lewobrzeżna część Warszawy jest w większości położona na Równinie Warszawskiej (najwyższy punkt geodezyjny na skrzyżowaniu ul. Norwida i Nakielskiej, rejon zajezdni autobusowej „Redutowa” – 115,7 m n.p.m.; porównywalne wysokości w rejonie Filtrów – 114,7 m n.p.m. przy ul. Krzyckiego).

Pozostała część miasta leży w Dolinie Środkowej Wisły oraz na Równinie Wołomińskiej (częściowo dzielnice wschodnie) i w Kotlinie Warszawskiej (częściowo dzielnice północne). Na Bielanach, Białołęce, w Wawrze i Wesołej występują porośnięte lasem, wysokie na kilkukilkaście metrów wydmy śródlądowe, z najwyższym naturalnym punktem wysokościowym – 122,11 m n.p.m. (w rejonie planowanej ul. Stanisława Wigury na osiedlu Groszówka w Wesołej)^[21].

Skrajne punkty Warszawy mają długość geograficzną 20°51'06"E i 21°16'16"E, a szerokość geograficzną 52°05'52"N i 52°22'05"N^[22].

Warszawa widziana z pokładu Międzynarodowej Stacji Kosmicznej

Stolica stanowi główne miasto monocentrycznej aglomeracji warszawskiej. Liczba jej mieszkańców, zależnie od sposobu zdefiniowania jej granic, wynosi od 2,6 do 3,5 mln. Jest to największe po aglomeracji śląskiej skupisko ludności w

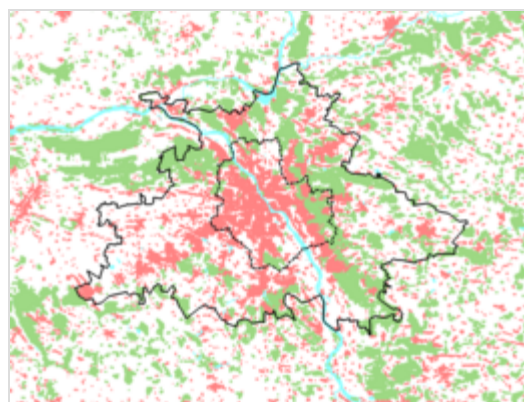
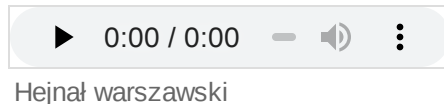

 52°13'56"N 21°00'30"E (https://tools.wmflabs.org/geohack/geohack.php?language=pl&pagename=Warszawa¶ms=52.232222222222_N_21.008333333333_E_type:city)

TERC (TERYT)	1465011
SIMC	0918123

Urząd miejski pl. Bankowy 3/5 00-950 Warszawa Strona internetowa (http://www.um.warszawa.pl)

BIP (<http://bip.warszawa.pl>)

Aglomeracja warszawska

Polsce^[23]. Na obszarze aglomeracji warszawskiej znajduje się około 20 miast.

Warunki naturalne

Rzeźba terenu

Charakterystyczna dla krajobrazu miasta jest wysoka na 6–25 m skarpa wiślana, stanowiąca lewobrzezną krawędź erozyjną Równiny Warszawskiej^[24]. W północnej części Warszawy skarpa biegnie w pobliżu Wisły natomiast w południowej (Mokotów, Ursynów) odsuwa się od rzeki^[25]. Najwyższą wysokość (ok. 25 m) ma w części środkowej, na odcinku od kościół św. Anny do Belwederu^[26].

Na obszarze miasta znajduje się kilka wzgórz usypanych przez człowieka, m.in. Kopiec Powstania Warszawskiego (wysokość 121 m n.p.m.), Górka Szczęśliwicka (wysokość 152,0 m n.p.m. – najwyższy punkt wysokościowy w Warszawie), Kopa Cwila (wysokość 118 m n.p.m.), a także składowiska odpadów, m.in. Góra Śmieciowa na Radiowie (wysokość 144 m n.p.m.)^[27] i hałda popiołów z Elektrociepłowni Siekierki na Siekierkach.

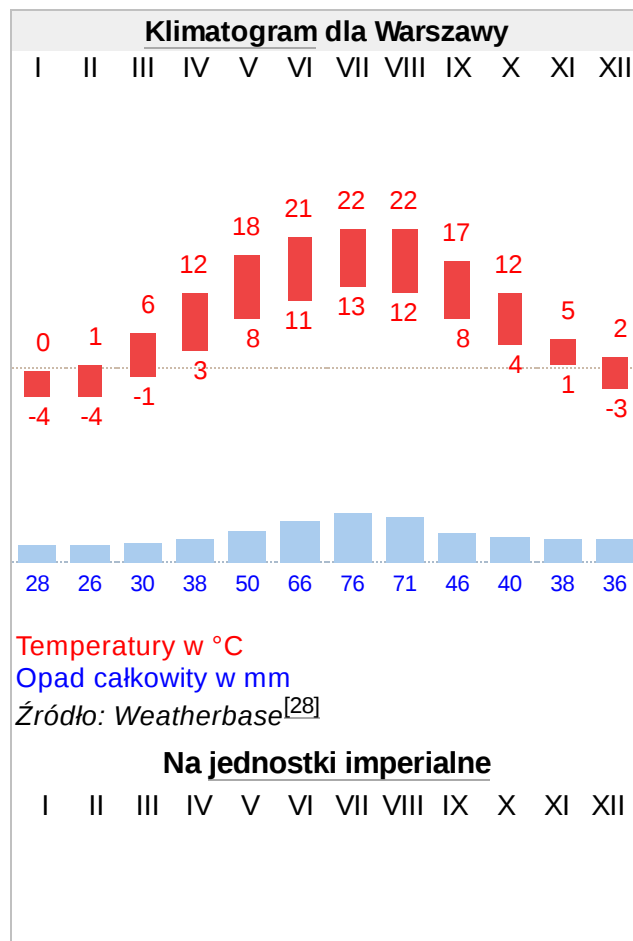
Najniżej w Warszawie położonym punktem jest brzeg Wisły przy granicy z Jabłonką (75,6 m n.p.m.)^[21].

Klimat

Według klasyfikacji Wincentego Okołowicza Warszawa leży w strefie klimatu umiarkowanego ciepłego przejściowego. Według uaktualnionej klasyfikacji Köppena-Geigera Warszawa leży w strefie *Dfb* – klimatu kontynentalnego wilgotnego^[29].

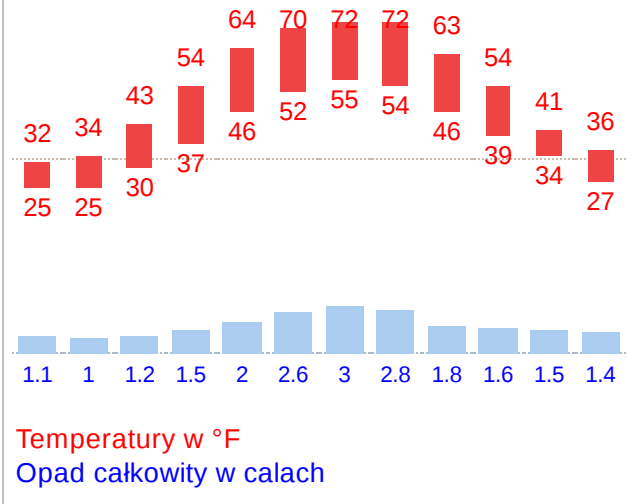
Cechami charakterystycznymi klimatu Warszawy są dość równomierne opady o średniej wieloletniej około 519 mm/rok z maksimum w lipcu (73,2 mm) i minimum w lutym (22 mm). Średnia roczna temperatura powietrza wynosi 8,2 °C z maksimum w lipcu (18,3 °C) i minimum w styczniu (−2,2 °C)^[30]. Okres wegetacyjny w Warszawie wynosi od 200 do 210 dni w roku. Warszawa jest najczęściej pod wpływem mas powietrza polarno-morskiego (około 60% dni w roku) oraz polarno-kontynentalnego (około 30% dni w roku).

W Warszawie wyraźnie zaznacza się wpływ dużej aglomeracji miejskiej na klimat (miejska wyspa ciepła)^[31]. Objawia się to poprzez wyższe średnie temperatury w centrum miasta, częstsze opady (nagrzanie powietrza powoduje powstawanie silnych prądów

wstępujących i chmur konwekcyjnych, którym towarzyszą ulewne opady i burze). Badania przeprowadzone w latach 2001–2002 pokazały, że w ciepłej porze roku średnia intensywność miejskiej wyspy ciepła w centrum Warszawy dochodziła do 2,5–3,0 °C, a w miesiącach zimowych 1,0–1,5 °C^[32]. Ze względu na większą szorstkość podłoża w centrum miasta zmniejsza się prędkość wiatru.

Z uwagi na wysoką zawartość aerozoli i zanieczyszczeń w powietrzu zwiększa się zachmurzenie oraz pogarsza się przejrzystość powietrza, co prowadzi do zmniejszania bezpośredniego promieniowania słonecznego i zwiększenia promieniowania rozproszonego. Usłonecznienie rzeczywiste (liczba godzin, podczas których dopływa do podłoża atmosfery bezpośrednie promieniowanie słoneczne) waha się średnio od ok. jednej godziny (w grudniu i styczniu) do ponad siedmiu godzin dziennie (od maja do sierpnia)^[33]. Centralne części Warszawy cechują się przy tym zmniejszonym usłonecznieniem (roczna liczba godzin ze słońcem jest o ok. 100 niższa niż w dzielnicach peryferyjnych)^[33].

Średnia temperatura i opady dla Warszawy

Miesiąc	Sty	Lut	Mar	Kwi	Maj	Cze	Lip	Sie	Wrz	Paź	Lis	Gru	Roczna
Średnie temperatury w dzień [°C]	0,4	2,6	7,1	14,5	19,7	22,5	25,3	24,6	19,4	13,5	7,4	2,7	13,4
Średnie dobowe temperatury [°C]	-1,9	-0,4	3,1	9,4	14,5	17,5	20,0	19,2	14,2	9,1	4,6	0,5	9,2
Średnie temperatury w nocy [°C]	-4,7	-3,8	-1,2	4,1	9,1	12,3	15,0	14,0	9,4	4,7	1,5	-2,3	4,9
Opady [mm]	36,7	35,6	28,9	35,3	58,5	60,7	84,8	93,2	44,0	31,5	36,9	37,9	584
Średnia liczba dni z opadami	18,0	14,3	12,6	10,0	13,2	12,6	12,9	11,8	10,0	9,9	12,6	15,4	153
Wilgotność [%]	87	85	78	71	70	72	73	74	81	84	89	89	79
Średnie usłonecznienie [h]	31	58	124	150	217	240	248	217	150	93	60	31	1619

Źródło: climatebase^[34] (od 2000 r.), weather2travel (nasłonecznienie)^[35], pogodaiklimat.ru (wilgotność)^[36]

Historia

Historia miasta sięga IX wieku. Zasadniczy układ urbanistyczny współczesnej Warszawy ukształtował się podczas odbudowy ze znacznych zniszczeń po II wojnie światowej.

Średniowiecze

Pierwszymi osadami powstałymi w obecnych granicach administracyjnych Warszawy były: Bródno (IX/X wiek)^[37], Kamion (II połowa XI wieku)^[38], Solec (XI wiek)^[38] i Jazdów (XIII wiek)^[38]. Po zdobyciu i zniszczeniu w 1262 Jazdowa przez wojska Mendoga, księżę płocki Bolesław II mazowiecki założył ok. 4 km

na północ od Jazdowa nowy gród książęcy i nowe miasto (podgrodzie), które wspólnie nosiły nazwę Warszowa^{[14][39]}. Około 1300 nastąpiła lokacja miasta Stara Warszawa na prawie chełmińskim^[40].

Pierwsza wzmianka o Warszawie pochodzi z 23 kwietnia 1313, kiedy to miejscowość pojawiła się w tytulaturze książęcej Siemowita II^{[40][41]}. W 1339 Warszawa została wybrana na miejsce procesu polsko-krzyżackiego o Pomorze i Kujawy^[42].

W 1406 przeniesiono do Warszawy kolegiatę z Czerska, co potwierdziło powstanie tam centrum władzy świeckiej i duchownej^[43]. W 1408, w związku z dynamicznym rozwojem Starej Warszawy, na północ od miasta lokowano Nową Warszawę^[40]. Z 1427 pochodzą pierwsze udokumentowane wiadomości o Żydach mieszkających w Warszawie^[44].

XVI–XVIII wiek

Widok Warszawy z około 1573 roku

W 1526, po śmierci księcia Janusza III, Księstwo Mazowieckie wraz z Warszawą zostało włączone do Korony Królestwa Polskiego^[45].

W 1527 roku Warszawa uzyskała przywilej de non tolerandis Judaeis^[46]. Uchwalona w 1559 ustawa sejmowa zezwoliła szlachcie na zakup nieruchomości w miastach, co zapoczątkowało rozwój jurydyk^[47].

W 1569 podczas sejmu walnego w Lublinie podjęto decyzję o stałym odbywaniu w Warszawie sejmów walnych Rzeczypospolitej^[8]. Była ona bardzo dogodnie położona w stosunku do stolic obydwu zjednoczonych państw, Krakowa i Wilna, u zbiegu szlaków handlowych, nad główną spławną rzeką Korony, którą łatwo można było dostać się do mającego bardzo duże znaczenie gospodarcze Gdańska^[48]. Istotną rolę odegrał także fakt, że miasto znajdowało się na Mazowszu, które stosunkowo niedawno zostało włączone do Korony i było postrzegane jako neutralne w relacjach polsko-litewskich^[48]. Jego kandydatura jako miejsca sejmów walnych była więc łatwiejsza do zaakceptowania przez Litwinów^[48]. Ogółem w Warszawie odbyło się 145 sejmów walnych (w Piotrkowie 38, w Krakowie 29, a w Grodnie 11)^[49].

Hołd cara Wasyla IV Szujskiego przed Zygmuntem III Wazą na sejmie warszawskim 1611 roku

W 1573 oddano do użytku pierwszy stały most na Wiśle w Warszawie – most Zygmunta Augusta^[50].

Korzystne położenie geograficzne zadecydowało także o wyznaczeniu Warszawy jako miejsca elekcji królów^[51]. W 1573 na polach wsi Kamion pod Warszawą miała miejsce pierwsza wolna elekcja^[8]. W tym samym roku miała miejsce konfederacja warszawska w sprawie uprawomocnienia tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej^[8]. W 1575 na polach podwarszawskiej wsi Wielka Wola odbyła się elekcja Anny Jagiellonki i Stefana Batorego^[8]. Od tego czasu Wielka Wola stała się stałym miejscem elekcji królów polskich^[8].

W Warszawie do końca życia rezydowała Anna Jagiellonka, dość często przebywali tam również królowie Zygmunt II August i Stefan Batory^[52]. Po pożarze Zamku na Wawelu, chcący znajdować się jak najbliżej Szwecji Zygmunt III Waza wybrał w 1596 Warszawę jako miejsce rezydencji królewskiej^[8]. Przeniesiono tam również z Krakowa urzędy centralne, czyli urzędy marszałkowski, kanclerski i podskarbiński, które zostały umieszczone w rozbudowanym po 1598 na rozkaz króla Zamku Królewskim^[53]. Sam Zygmunt III Waza na stałe zamieszkał w Zamku po powrocie z kampanii smoleńskiej w 1611^[54]. W ten sposób Warszawa, nazywana oficjalnie „miastem rezydencjonalnym Jego Królewskiej Mości”, stała się centralnym punktem wielkiego, wielonarodowościowego państwa, *de facto* jego stolicą^[55] (stolicą *de iure* pozostał Kraków)^[56]. Wzrost politycznego znaczenia miasta, w którym stale znajdował się dwór królewski i odbywały sejmy, spowodował wzrost liczby i zamożności jego mieszkańców, rozwój terytorialny i powstanie wielu nowych budynków^[57].

W latach 1621–1624 Stara i Nowa Warszawa oraz najgęściej zabudowane przedmieścia zostały otoczone wałem Zygmuntofskim^[58]. W 1648 prawa miejskie otrzymała Praga^[59].

Okres szybkiego rozwoju Warszawy przerwała wojna polsko-szwedzka (1655–1658) podczas której była ona trzykrotnie okupowana przez obce wojska^[60]. Zniszczone miasto odbudowano, powstały tam liczne rezydencje magnackie oraz obiekty sakralne^[61]. Pomimo kryzysu, chaosu i zniszczeń spowodowanych przez wojnę północną oraz klęsk elementarnych i kryzysu politycznego (konfederacja warszawska, wojna o sukcesję) Warszawa w okresie panowania Sasów przeżywała rozwój terytorialny i architektoniczny, m.in. powstało wtedy wielkie założenie urbanistyczne, Oś Saska^[62]. W 1727 król August II Mocny udostępnił mieszkańcom część Ogrodu Saskiego, który stał się pierwszym parkiem publicznym w Warszawie^[63].

W 1740 roku Stanisław Konarski założył Collegium Nobilium^[64]. Siedem lat później, bracia biskupi Józef Andrzej i Andrzej Stanisław Załuscy otworzyli dla publiczności bibliotekę z jednym z największych księgozbiorów w Europie^[65]. W 1765 powstał Teatr Narodowy (pierwszy teatr publiczny) i założono Szkołę Rycerską^[66]. W 1770 wokół miasta usypano okopy Lubomirskiego^[67]

Bernardo Bellotto, *Krakowskie Przedmieście od strony Bramy Krakowskiej*, 1767–1768

Rizzi Zannoni, *Plan de Varsovie*, 1772

Mimo bardzo trudnej sytuacji politycznej, za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego zwołano w Warszawie Sejm Czteroletni (1788–1792) zaś 3 maja 1791 uchwalono konstytucję Rzeczypospolitej^[68].

1795–1918

Po upadku I Rzeczypospolitej w wyniku klęski insurekcji kościuszkowskiej (u jego schyłku miała miejsce rzeź ludności praskiej przez wojska rosyjskie) oraz III rozbioru w 1795 roku Warszawę włączono do Królestwa Prus^[70]. Została ona ogłoszona stolicą prowincji Prus Południowych (zarządzanej wcześniej z Poznania)^[70]. W 1798 roku w wyniku starań władz pruskich bullą papieża Piusa VI erygowano diecezję warszawską, podnosząc Warszawę do godności biskupiej, a kolegiatę św. Jana – katedralnej^[71].

W 1806 Warszawę zajęły wojska Napoleona i w 1807 miasto stało się stolicą Księstwa Warszawskiego^[72].

Podczas kongresu wiedeńskiego w 1815 obrano Warszawę na stolicę Królestwa Polskiego. W architekturze i sztuce dominował klasycyzm. W 1816 na mocy dekretu króla Aleksandra I utworzony został Królewski Uniwersytet Warszawski z 5 wydziałami – Teologii, Prawa, Medycyny, Filozofii, Nauki i Sztuk Pięknych. W mieście powstały organizacje patriotyczne (m.in. Związek Wolnych Polaków, Towarzystwo Patriotyczne) i konspiracja przeciw zaborcy, który łamał konstytucję.

Patriotyczne środowiska warszawskie przygotowały powstania narodowowyzwoleńcze: 29 listopada 1830 wybuchło powstanie listopadowe, a w latach 1863–1864 trwało powstanie styczniowe. W czasie powstania listopadowego 1830 Warszawa była siedzibą władz powstańczych (Rząd Tymczasowy). W 1831 wokół Warszawy miały miejsce nierozstrzygnięte i zwycięskie przez powstańców bitwy (m.in. pod Olszynką Grochowską, Wawrem, Białołęką), jednakże (m.in. po ataku na Wolę) powstanie zostało stłumione przez Rosjan wspartych posiłkami z Prus. W nocy z 15 na 16 sierpnia 1831, w wyniku wystąpień sierpniowych, śmierć poniosło kilkadziesiąt osób.

W 1834 utworzono zawodową straż pożarną – Warszawską Straż Ogniową^[73]. W 1837 roku Warszawa utraciła tytuł miasta stołecznego^[74]. W 1845 oddano do użytku pierwszy odcinek linii kolejowej do Grodziska, będący częścią Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej^[75].

Marcin Zaleski, Wzięcie Arsenalu, 1831^[69]

Most Kierbedzia, pierwszy warszawski stalowy most na Wiśle, na fotografii Konrada Brandla (1873)

Filtry Lindleya, 1883–1886; hale filtrów powolnych (2009)

W okresie powstania styczniowego 23 stycznia 1863 Warszawa była siedzibą powstańczego Rządu Narodowego. Po upadku powstania zniesiono Sejm, wojsko polskie i konstytucję, konfiskowano dobra, więziono, zsyłano na Syberię, zamknięto Uniwersytet i Towarzystwo Przyjaciół Nauk, wprowadzono stan wojenny. Warszawa stała się do 1905 twierdzą. Represjom towarzyszyła rusyfikacja. W Warszawie powstało kilka cerkwi prawosławnych, w tym w latach 1894–1912 monumentalny sobór św. Aleksandra Newskiego na placu Saskim. Jednocześnie rozbudowywano infrastrukturę kolejową. Warszawa stała się ważnym węzłem kolejowym na przecięciu europejskich magistral kolejowych: Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej (1848), Kolei Warszawsko-Petersburskiej (1862), Kolei Warszawsko-Terespolskiej (1867) oraz Kolei Nadwiślańskiej (1877). Ponadto wybudowano także kolej obwodową i wąskotorową (do Piaseczna).

Od 1856 zaczęto na szerszą skalę stosować oświetlenie gazowe, w miejsce wcześniej stosowanych lamp olejowych. Dostawy gazu zapewniała wybudowana w tym samym roku Gazownia Warszawska^[76]. W latach 1859–1864 wybudowano most Kierbedzia, pierwszy stalowy most na Wiśle^[77]. W 1862 roku utworzono Muzeum Narodowe^[78]. W 1881 w kamienicy przy ul. Próżnej 10 amerykańskie towarzystwo International Bell Telephone uruchomiło pierwszą centralę telefoniczną^[79]. W 1883^[80] z inicjatywy prezydenta miasta Sokratesa Starynkiewicza rozpoczęto budowę zaprojektowanego przez Williama Lindleya jednego z najnowocześniejszych w Europie systemów wodociągów i kanalizacji^[81]. W 1897 roku Warszawa liczyła 626 tys. mieszkańców i była największym po Petersburgu i Moskwie miastem w Cesarstwie Rosyjskim.

Podczas I wojny światowej wycofujące się na wschód wojska rosyjskie wysadziły 5 sierpnia 1915 wszystkie cztery warszawskie mosty (Kierbedzia, Poniatowskiego oraz obydwa mosty przy Cytadeli)^[82]. Do listopada 1918 roku Warszawa znajdowała się pod okupacją niemiecką^[83]. Charakteryzowało ją ożywienie życia politycznego i pewna swoboda w życiu kulturalnym^[84]. Jednocześnie bezwzględna eksploatacja gospodarcza miasta spowodowała upadek przemysłu, handlu i sektora finansowego oraz pauperyzację jego mieszkańców^[84].

8 kwietnia 1916 generał-gubernator Hans Hartwig von Beseler wydał rozporządzenie zwiększające (od 1 kwietnia tego roku) ponad trzykrotnie powierzchnię miasta, z 3273 do 11 483 ha (bez Wisły, z rzeką – do 12 100 ha)^{[85][86]}. Do miasta przyłączono w całości dwie gminy: Mokotów i Czyste, a także Czerniaków i Siekierki (z gminy Wilanów), folwark Rakowiec (z gminy Pruszków), Młociny, Kaskadę, Marymont, Potok i Powązki (z gminy Młociny), Pelcowiznę, Ustronie, Nowe Bródno, Targówek i Utratę (z gminy Bródno) oraz Grochów I, Grochów II i Kępę Gocławską (z gminy Wawer)^[87].

1918–1939

11 listopada 1918 Rada Regencyjna przekazała Józefowi Piłsudskiemu władzę wojskową w Warszawie (14 listopada 1918 również pełnił władz cywilnych w stolicy) i naczelne dowództwo sił zbrojnych. W konsekwencji Warszawa stała się stolicą II Rzeczypospolitej.

W okresie 13–26 sierpnia 1920, w czasie trwającej wówczas wojny polsko-bolszewickiej (mającej na celu m.in. podporządkowanie Polski ZSRR i ekspansję komunizmu na Zachód), na przedpolach Warszawy i okolicznych terenach rozegrała się Bitwa Warszawska. Punktem zwrotnym walk była bitwa pod Radzyminem, po której kontrofensywa Piłsudskiego zadecydowała o zwycięstwie.

W okresie międzywojennym miał miejsce rozwój przestrzenny Warszawy, spowodowany m.in. koniecznością wzniesienia nowych gmachów publicznych na potrzeby administracji młodego państwa. Szczególne zasługi dla rozwoju stolicy położył komisaryczny prezydent Stefan Starzyński. Powstały nowe osiedla na Żoliborzu, Saskiej Kępie, Mokotowie, nowa siedziba Muzeum Narodowego, dokonano renowacji pałacu Blanka, Arsenału, pałacu Brühla, odkryto średniowieczne mury Warszawy, nastąpił rozwój infrastruktury (rozbudowa komunikacji miejskiej, przygotowanie projektu budowy mostu Piłsudskiego i sieci metra, modernizacja tras wylotowych Warszawy, modernizacja szpitali). Ponadto założono nowe parki (m.in. park Sowińskiego i park Dreszera).

Miasto od XIX wieku było dużym skupiskiem ludności żydowskiej, która zamieszkiwała głównie dzielnice północną. W 1938 w Warszawie mieszkało 368 394 Żydów, co stanowiło 29,1% mieszkańców stolicy^[88].

II wojna światowa

Powstanie warszawskie, pierwsze dni sierpnia 1944. Patrol żołnierzy z batalionu „Pięść” pod dowództwem Stanisława Jankowskiego ps. „Agaton” w drodze z Woli do Śródmieścia

1 września 1939 niemiecka Luftwaffe rozpoczęła bombardowanie Warszawy^[89]. Dowództwo nad obroną stolicy powierzono gen. Walerianowi Czumie (od 3 września komendantowi obrony miasta)^[89] oraz gen. Juliuszowi Rómmłowi (od 8 września dowódcy Armii Warszawa)^[90]. Komisarzem Cywilnym przy Dowództwie Obrony Warszawy został komisaryczny prezydent Stefan Starzyński^[90]. Bohaterska obrona miasta z dużym udziałem ludności cywilnej zakończyła się kapitulacją 28 września^[91].

W październiku 1939 Warszawa stała się siedzibą władz dystryktu warszawskiego, jednej z czterech (od 1941 pięciu) jednostek administracyjnych Generalnego Gubernatorstwa ze stolicą w Krakowie^[92]. Celem Niemców było zmniejszenie i zgermanizowanie miasta (m.in. plan Pabsta)^[93]. Środkiem do jego realizacji była masowa eksterminacja warszawian (egzekucje, wywózki do obozów koncentracyjnych i obozu zagłady w Treblince) oraz wywózki na przymusowe roboty do Rzeszy.

W 1939 Warszawa była największym skupiskiem Żydów w Europie, a na świecie – największym po Nowym Jorku^[94]. Według spisu ludności żydowskiej przeprowadzonego 28 października 1939 w Warszawie mieszkało wtedy 359 827 Żydów^[95]. W pierwszych latach

Granice Warszawy współcześnie i w 1939

Powstanie warszawskie – moment trafienia Prudentialu dwutonowym pociskiem z moździerza Karl Gerät uwieczniony przez Sylwestra Brauna (28 sierpnia 1944)

okupacji stali się oni głównym celem niemieckiego terroru. W październiku 1940 utworzono getto, które zostało zamknięte i odizolowane od reszty miasta w listopadzie tego roku^[96]. Od lipca do września 1942 ok. 75% mieszkańców getta wywieziono i wymordowano w komorach gazowych w obozie zagłady w Treblince^[97]. W 1943, po powstaniu, getto zostało zlikwidowane^[98]. W trakcie powstania mieszkańców dzielnicy zamkniętej wymordowano lub wywieziono do obozu zagłady w Treblince i obozów w dystrykcie lubelskim, a cały teren dzielnicy zamkniętej zrównano z ziemią, do czego byli wykorzystywani więźniowie z utworzonego w lipcu 1943 obozu koncentracyjnego KL Warschau^[99].

Ruiny Starego i Nowego Miasta (1945)

Mimo niemieckiego terroru od początku okupacji Warszawa stanowiła centrum ruchu oporu i walki z okupantem^[100]. Intensywność i różnorodność form, m.in. formowanie wojska, masowe akcje zbrojne, mały i duży sabotaż, tajna działalność oświatowo-kulturalna, ratowanie dzieł sztuki, działalność rozmaitych ośrodków kierowniczych i działających w konspiracji stronnictw i grup politycznych uczyniły Warszawę siedzibą władz Polskiego Państwa Podziemnego i Komendy Głównej Armii Krajowej.

Otwarcie Trasy W-Z, pierwszej dużej inwestycji komunikacyjnej w powojennej Warszawie (1949)

Terror okupanta niemieckiego z jednej i niebezpieczeństwo ekspansji dyktatury stalinowskiej z drugiej strony były powodem zorganizowania przez AK w ramach akcji „Burza” powstania warszawskiego, które wybuchło 1 sierpnia 1944 roku i objęło całą lewobrzeżną Warszawę. Trwało ono 63 dni, oprócz powstańców z okupantem walczyła także znaczna część ludności cywilnej. O upadku zdecydowała oprócz braku dostatecznej pomocy z zewnątrz, wzmoczona eksterminacja ludności przez nazistów (m.in. rzezie na Woli i Ochocie).

Po kapitulacji powstania, Niemcy nakazali opuszczenie miasta, a zabudowę systematycznie niszczyli^[101]. Po stronie polskiej zginęło 16 tys. powstańców i około 150 tys. ludności cywilnej. Szacuje się, że podczas wojny zginęło ok. 700 tys. osób^[102].

15 września 1944^[103] Armia Czerwona wraz z 1 Armią Wojska Polskiego zdobyły prawobrzeżną Warszawę^[104].

Uroczyste otwarcie Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej (1952)

W październiku 1944 na gruzach zburzonego miasta Niemcy rozpoczęli budowę Festung Warschau (Twierdzy Warszawa)^[105]. W wyniku rozpoczętej 14 stycznia 1945 ofensywy, 17 stycznia 1945 wojska radzieckie i Ludowe Wojsko Polskie opanowały lewobrzeżną Warszawę, kończąc niemiecką okupację miasta^{[106][107]}.

W 1944 ze względu na zniszczenia rozważano przeniesienie stolicy państwa do Krakowa, Łodzi lub Poznania^[108]. W grudniu 1944 w Lublinie podjęto uchwałę o odbudowie Warszawy^[109]. 1 lutego 1945 roku w Warszawie po raz pierwszy zebrał się Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej^[110]. 14 lutego 1945 utworzono Biuro Odbudowy Stolicy^[111], 3 maja 1945 otwarto wystawę Warszawa oskarża^[112], a 11 czerwca 1945 utworzono Spółeczny Fundusz Odbudowy Stolicy^[113].

Według szacunków historyków, podczas oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 zniszczono ok. 10% zabudowy miasta, ok. 12% w czasie likwidacji getta w 1943, ok. 25% podczas powstania warszawskiego, a kolejne ok. 30% w wyniku burzenia miasta już po kapitulacji powstania^[114]. Zagładzie uległo 782 z 957 zabytków architektury, a 141 zostało uszkodzonych^[115].

Po 1945 roku

Po zakończeniu działań wojennych szacowano, że w mieście zalegało między 20 a 30 milionów m³ gruzu^[116].

Odbudowano historyczne Stare i Nowe Miasto, Trakt Królewski oraz wiele obiektów zabytkowych^[117]. Poza historycznym śródmieściem budowano w duchu modernizmu i socrealizmu, czego przykładami są m.in. nowe osiedla na Kole i Mokotowie oraz Pałac Kultury i Nauki^[117]. Do 1949 m.in. odbudowano mosty kolejowe i drogowe i zbudowano Trasę W-Z^[118]. W lipcu 1949 prezydent Bolesław Bierut ogłosił plan sześcioletni odbudowy Warszawy^[119]. W maju 1951 Rada Ministrów zmieniła granice administracyjne miasta^[120]. Obszar Warszawy wzrósł ze 144 km² do 362 km²^[121], a liczba mieszkańców z 673 tys. do 819 tys.^[122]

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 w art. 90 jako pierwsza określiła Warszawę jako stolicę Polski^[123]. W maju 1955 w pałacu Rady Ministrów (od 1994 Pałac Prezydencki) został podpisany Układ Warszawski^[124].

W kolejnych latach Warszawa otrzymała sieć nowych arterii komunikacyjnych (m.in. Wiślostradę, Trasę Łazienkowską, Trasę Toruńską), wzniesiono Dworzec Centralny. Nastąpiła silna industrializacja (m.in. przemysł samochodowy, metalurgiczny, elektroniczny, farmaceutyczny, budowlany, odzieżowy, spożywczy) i urbanizacja (osiedla mieszkaniowe m.in. Bródno, Jelonki, Tarchomin, Targówek, Ursynów).

Gmach Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, w latach 1991–2000 siedziba Giełdy Papierów Wartościowych

Wzniesiony w latach 1952–1955 Pałac Kultury i Nauki

Msza odprawiona przez Jana Pawła II na placu Zwycięstwa (1979)

Przez cały okres PRL-u w Warszawie kształtował się ruch opozycyjny. Rozwijała się współczesna awangarda w sztuce, oprócz „Zachęty” nowymi wielkimi centrami sztuki nowoczesnej stały się m.in. Centrum Sztuki Współczesnej w Zamku Ujazdowskim, Galeria Foksal. W 1971 rozpoczęła się odbudowa Zamku Królewskiego. 2 czerwca 1979 w Warszawie rozpoczęła się pierwsza pielgrzymka papieża Jana Pawła II^[125]. Od 6 lutego do 5 kwietnia 1989 w Pałacu Rady Ministrów toczyły się obrady Okrągłego Stołu, które zapoczątkowały transformację ustrojową w Polsce.

W 1990 przeprowadzono demokratyczne wybory przedstawicieli rad siedmiu dzielnic (Żoliborz, Wola, Ochota, Mokotów, Śródmieście, Praga-Północ, Praga-Południe). W 1994 roku dokonano reformy administracyjnej stolicy. Pierwszymi prezydentami miasta po okresie PRL byli kolejno Stanisław Wyganowski, Mieczysław Bareja, Marcin Świąćicki, Paweł Piskorski i Wojciech Kozak. Po uchwaleniu w 2002 nowej ustawy warszawskiej, Warszawa stała się jednolitą gminą miejską na prawach powiatu, która jest częścią województwa mazowieckiego składającą się z 18 dzielnic. Pierwszym prezydentem Warszawy według nowego ustroju został Lech Kaczyński. Od 2006 do 2018 funkcję tę pełniła pierwsza kobieta na tym stanowisku, Hanna Gronkiewicz-Waltz.

Po 1990 roku nastąpił boom budowlany, miasto stało się ważnym centrum finansowym i siedzibą inwestorów krajowych i zagranicznych. Spośród wielu inwestycji infrastrukturalnych do największych zalicza się m.in. budowę metra (pierwsza linia oddana do użytku w 1995 a centralny odcinek drugiej linii w 2015), mostu Siekierskiego, Stadionu Narodowego, obwodnicy Warszawy, Oczyszczalni Ścieków „Czajka” i rozbudowę Lotniska Chopina.

Odnaczenia

- Krzyż Srebrny Orderu Wojennego Virtuti Militari (1939)^{[126][127]} za bohaterską obronę miasta we wrześniu 1939^[128],
- Order Krzyża Grunwaldu I klasy (1945)^{[129][130]} za bohaterską i niezłomną postawę stolicy w latach 1939–1945 w walce z hitlerowskim najeźdźcą^[128],
- Medal Międzynarodowej Honorowej Nagrody Pokoju (1951) za wkład Warszawy w utrwalanie pokoju między narodami^[128]
- Order Budowniczych Polski Ludowej (1970)^{[122][128]} nadany w uznaniu wielkiej roli Warszawy w życiu całego narodu^[131],
- Krzyż Armii Krajowej (1974) za niezłomną postawę ludności Warszawy w latach okupacji i za bohaterski udział w walce o wolność w powstaniu warszawskim^[131],
- Krzyż Wielki Orderu Odrodzenia Polski (1985), nadany w 40. rocznicę wyzwolenia Warszawy w uznaniu jej szczególnej roli jako doniosłego symbolu życia narodowego^[131],
- Krzyż Niepodległości z mieczami^[132],
- Warszawski Krzyż Powstańczy^[133].

Demografia

Warszawa jest największym polskim miastem pod względem liczby ludności (1 861 975 mieszkańców według GUS, stan na 1 stycznia 2023 r.^[134]). Liczba osób zameldowanych w mieście jest jednak niższa niż liczba osób podawana przez GUS^[135].

Szacowana całkowita liczba mieszkańców spędzająca noc w mieście wynosi w przybliżeniu 1,91–1,96 mln osób^[136]. Również według szacunków Mazowieckiego Biura Planowania Regionalnego z 2014 liczba ludności Warszawy była wyższa o 118–221 tys. od danych w rejestrach^[137]. Ponadto wiele osób codziennie dojeżdża do Warszawy z obszaru metropolitalnego, Łodzi i Radomia. Liczba ludności przebywająca w granicach miasta w ciągu dnia szacowana jest na 2,41–2,46 mln^[136].

Warszawa poniosła duże straty ludnościowe w wyniku II wojny światowej z 1289 tys. mieszkańców w 1939 do 478 755 w 1946^[138]. Na początku lat 50. XX wieku przyrost ludności rocznie wynosił ok. 5–7% (ok. 45–60 tys. osób wobec 41 tys. nowych mieszkań w ramach planu sześcioletniego oddanych w latach 1950–1955), wprowadzono więc ograniczenia meldunkowe obowiązujące w Warszawie, w których wyniku tempo migracji spadło (w 1976 wynosiło 22 tys. ludzi)^[139]. W okresie ograniczeń meldunkowych po liberalizacji przepisów^[140] możliwe stało się meldowanie m.in. współmałżonków stałych mieszkańców miasta, wybitnych fachowców itp. Ograniczenia te wpłynęły na rozwój miejscowości podwarszawskich, gdzie osiedlali się ludzie przybywający z całej Polski i niespełniający wymagań ustawowych. Usunięcie ograniczeń meldunkowych spowodowało ponowny niekontrolowany napływ ludności do miasta.

Fragment śródmieścia z hotelem InterContinental i biurowcami Rondo 1 i Warsaw Financial Center

Administracja

Symbole Warszawy

Herbem m.st. Warszawy jest wizerunek syreny^[141]. Aktualnie stosowany wzór herbu został przyjęty przez Radę m.st. Warszawy we wrześniu 1937 i wprowadzony po zatwierdzeniu przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w styczniu 1938^[142].

Barwami m.st. Warszawy są kolory: żółty i czerwony^[141]. Zostały wprowadzone w 1938 wraz z nowym wzorem herbu^[143].

Od 2008 codziennie o 11.15 z Wieży Zegarowej (Zygmuntowskiej) Zamku Królewskiego na trzy strony świata grany jest hejnał warszawski^[144].

Samorząd

Warszawa jest jedynym dużym polskim miastem, którego ustrój jest określony odrębną ustawą^[145].

Pałac Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu – siedziba Prezydenta m.st. Warszawy

18 maja 1990 Sejm uchwalił ustawę o ustroju Warszawy. 27 maja 1990 wyborach samorządowych mieszkańcy Warszawy wybrali swoich przedstawicieli do siedmiu gmin–dzielnic. Na prezydenta Rada m.st. Warszawy wybrała urbanistę Stanisława Wyganowskiego, który pełnił już tę funkcję od 27 stycznia 1990 na mocy decyzji premiera Tadeusza Mazowieckiego.

Urząd Dzielnicy Ursynów, jednej z 18 dzielnic – jednostek pomocniczych m.st. Warszawy

25 marca 1994 Sejm uchwalił kolejną ustawę o ustroju miasta stołecznego, wprowadzającą w stolicy podział na 11 niezależnych gmin, a największa z nich – gmina Warszawa-Centrum – dzieliła się dodatkowo na 7 dzielnic. Władzę stanowiącą prawo i pełniącą funkcję kontrolną stanowiło 19 rad: Rada Warszawy, 11 rad gmin i 7 rad dzielnic, do których wraz z wejściem w życie w 1999 reformy podziału administracyjnego kraju i utworzeniem powiatu warszawskiego doszła kolejna – rada powiatu.

Znak promocyjny Warszawy (od 2022)

Po kolejnej nowelizacji ustawy warszawskiej z 2002 Warszawa stała się jednolitą gminą na prawach powiatu, składającą się z 18 jednostek pomocniczych – dzielnic. Prezydent Warszawy jest odtąd wybierany nie przez Radę m.st. Warszawy, ale w wyborach bezpośrednich, przez mieszkańców. Pierwszym prezydentem wybranym w ten sposób i pełniącym tę funkcję w nowym ustroju miasta był Lech Kaczyński. Burmistrzowie dzielnic są wybierani przez rady dzielnic.

Zakres działania władz miasta, władz dzielnic i zasady gospodarki finansowej określa *Statut m.st. Warszawy*, przyjęty przez Radę Warszawy w dniu 10 stycznia 2008^[146].

Warszawa jest członkiem Związku Miast Polskich^[147].

Prezydent Warszawy

Prezydent m.st. Warszawy jest wybierany bezpośrednio przez mieszkańców stolicy na podstawie Kodeksu wyborczego^[148]. Do prerogatyw prezydenta należy m.in. zarządzanie własnością miejską oraz nadzorowanie pracy wszystkich podległych mu samorządów dzielnicowych – zakres obowiązków określa *ustawa warszawska* z 15 marca 2002^[149].

- Prezydent Warszawy
 - Rafał Trzaskowski (PO) – od 22 listopada 2018^[150]
 - zastępcy prezydenta:
 - Michał Olszewski (bezpartyjny) – od 13 października 2011^{[151][152]}
 - Renata Kaznowska (PO) – od 14 września 2016
 - Aldona Machnowska-Góra – od 18 listopada 2020^{[153][154][155]}

- Tomasz Bratek – od 5 listopada 2021^[156]

Rada m.st. Warszawy i rady dzielnic

Ustawa warszawska zniósła poprzednio istniejące gminy i ustanowiła w Warszawie jeden organizm miejski na prawach powiatu, z Radą miasta stołecznego Warszawy jako organem stanowiącym prawo i sprawującym kontrolę^[146].

W Radzie m.st. Warszawy zasiada 60 radnych, którzy są wybierani w wyborach bezpośrednich i proporcjonalnych co 4 lata. W Radzie utworzono kilkanaście komisji, których zadaniem jest nadzór nad poszczególnymi dziedzinami życia. Przewodniczącą Rady jest Ewa Malinowska-Grupińska^[157].

Wszystkie decyzje Rady podejmowane są zwykłą większością głosów w obecności co najmniej połowy ustawowego składu Rady.

Każda z 18 dzielnic Warszawy posiada własną radę dzielnicy. Pełnią one funkcje stanowiące i kontrolne oraz zarządzają szkołami i własnością miejską na podległym im obszarze^[146]. Na czele rady dzielnic stoi przewodniczący, ponadto wybiera ona burmistrza. Łącznie w radach warszawskich dzielnic i w Radzie m.st. Warszawy zasiada 469 radnych.

Sesja Rady m.st. Warszawy w Sali Warszawskiej w Pałacu Kultury i Nauki

Ugrupowanie	Kadencja 2002–2006 ^[158]	Kadencja 2006–2010 ^[159]	Kadencja 2010–2014 ^[160]	Kadencja 2014–2018 ^[161]	Kadencja 2018–2024 ^[162]
<u>Prawo i Sprawiedliwość</u>	24	22	17	24	19
<u>Sojusz Lewicy Demokratycznej</u>	20	11 (LiD)	10	2 (SLD Lewica Razem)	1 (SLD Lewica Razem)
<u>Platforma Obywatelska</u>	8	27	33	33	40 (Koalicja Obywatelska)
<u>Liga Polskich Rodzin</u>	6	–	–	–	–
<u>Samobrona</u>	1	–	–	–	–
<u>KWW Julii Pitera</u>	1	–	–	–	–
<u>Warszawska Wspólnota Samorządowa</u>	–	–	–	1	–

Młodzieżowa Rada m.st. Warszawy

Z dniem 1 grudnia 2009 Rada m.st. Warszawy powołała Młodzieżową Radę m.st. Warszawy^[163].

Młodzieżową Radę m.st. Warszawy tworzą uczniowie – przedstawiciele młodzieżowych rad z 18 dzielnic miasta wybierani co 2 lata. Każdej z dzielnic przysługują 2 mandaty w Radzie. Swoich 2 przedstawicieli delegują do niej także przedstawiciele szkół i placówek oświatowych, w stosunku, do których zadania organu

prowadzącego wykonuje Biuro Edukacji Urzędu m.st. Warszawy^[164].

Celem działania Rady jest m.in. podejmowanie działań na rzecz zaspokajania potrzeb i oczekiwań młodych mieszkańców miasta, integrowanie środowisk młodzieżowych oraz upowszechnianie idei społeczeństwa obywatelskiego wśród młodzieży. Rada m.in. przedstawia swoje opinie w sprawach dotyczących młodzieży wobec organów administracji samorządowej. Ma także prawo do wyrażania opinii o projektach uchwał Rady m.st. Warszawy oraz kierowania wniosków do komisji Rady w sprawach dotyczących najmłodszych mieszkańców stolicy^[165].

Podział administracyjny

Podobnie jak przed wojną, w 1945 Warszawa była miastem wydzielonym, czyli województwem miejskim. W styczniu 1945 miasto podzielono na pięć dzielnic, a w 1951 na 11 dzielnic^[166]. 1 stycznia 1960 wszedł w życie nowy podział administracyjny Warszawy na 7 dzielnic^[166]. Były to Mokotów, Ochota, Praga-Południe, Praga-Północ, Śródmieście, Wola i Żoliborz^[166].

Po reformie administracyjnej w 1975 w Warszawie – podobnie jak w Krakowie, Poznaniu i Wrocławiu – zachowano podział na dzielnice. Po wydarzeniach czerwcowych do dzielnicy Ochota włączono w ramach represji zbuntowany Ursus.

Ulica Żąbkowska na Pradze-Północ

Miejski System Informacji – przykład oznakowania skrzyżowania

Śródmieście, na pierwszym planie plac Konstytucji

Ursynów

Fragment Ochoty i Śródmieścia, na pierwszym planie plac Narutowicza

Południowa Wola i Ochota, na pierwszym planie wieżowiec Warsaw Spire

Ochota i Śródmieście

Praga-Południe

Wilanów

Rembertów

Dzielnica	Liczba mieszkańców (1.01.2023)^[1]	Gęstość zaludnienia [osób/km²](1.01.2023)^[1]	Powierzchnia [km²](1.01.2023)^[1]
<u>Mokotów</u>	225 556	6368	35,42

<u>Praga-Południe</u>	186 466	8332	22,38
<u>Białołęka</u>	156 009	2137	73,00
<u>Wola</u>	150 734	7848	19,26
<u>Ursynów</u>	150 500	3437	43,79
<u>Bielany</u>	132 320	4092	32,34
<u>Bemowo</u>	129 063	5173	24,95
<u>Targówek</u>	123 635	5082	24,33
<u>Śródmieście</u>	99 950	6419	15,57
<u>Wawer</u>	87 321	1095	79,71
<u>Ochota</u>	80 347	8266	9,72
<u>Ursus</u>	68 396	7315	9,35
<u>Praga-Północ</u>	60 211	5324	11,31
<u>Żoliborz</u>	58 809	6943	8,47
<u>Wilanów</u>	51 972	1415	36,73
<u>Włochy</u>	49 526	1730	28,63
<u>Wesoła</u>	26 463	1154	22,94
<u>Rembertów</u>	24 697	1280	19,30

Od kwietnia 1990 dotychczasowych 7 dzielnic warszawskich uzyskało status gmin miejskich i nowe nazwy, przy czym gminy te nie były osobnymi miastami, a łącznie tworzyły jedno miasto. W 1994 dokonano zmiany gmin-dzielnice – 7 dotychczasowych zastępując 11.

W wyniku zmian wprowadzonych przez ustawę warszawską z 2002, Warszawa stanowi obecnie jedną gminę mającą status miasta na prawach powiatu. Istniejące wcześniej dzielnice gminy Warszawa-Centrum, gminy warszawskie oraz przyłączona do stolicy gmina Wesoła zostały przekształcone w 18 jednostek pomocniczych – dzielnic m.st. Warszawy^[11]. Dzielnice, chociaż są wyodrębnione instytucjonalnie i funkcjonalnie, posiadają ograniczone kompetencje samorządowe i nie posiadają osobowości prawnej. Nazwę każdej dzielnicy, jej granice, zadania i kompetencje oraz zasady i tryb funkcjonowania jej organów określa statut nadany przez Radę m.st. Warszawy^[167].

Najgęściej zaludnioną dzielnicą jest Praga-Południe, a najrzadziej Wawer. Średnia dla całego miasta wynosi 3600 osób/km² (stan na 1 stycznia 2023)^[1].

Inne instytucje

Warszawa jako stolica kraju jest siedzibą większości centralnych krajowych organów władzy, ministerstw, urzędów i instytucji centralnych.

Jest także siedzibą agencji Frontex odpowiedzialnej za bezpieczeństwo granic zewnętrznych Unii Europejskiej, Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (ODIHR), agendy OBWE, a także przedstawicielstw dyplomatyczno-konsularnych.

Strategie rozwoju miasta

W 2005 przyjęto *Strategię rozwoju miasta stołecznego Warszawy do 2020 r.*^[168] Kolejną strategię, pod nazwą *#Warszawa2030*, przyjęto w 2018^{[169][170]}.

Certyfikaty

W 2019 Warszawa uzyskała certyfikat ISO 37120 *Zrównoważony rozwój społeczny. Wskaźniki usług miejskich i jakości życia* na poziomie platynowym^[171].

Barometr Warszawski

W celu poznania opinii warszawian na różne tematy związane głównie z jakością życia w mieście, od 2003 na zlecenie Urzędu m.st Warszawy na losowej reprezentatywnej próbie mieszkańców stolicy przeprowadzane jest badanie nazywane *Barometrem Warszawskim*^[172].

Urbanistyka i architektura

Historyczna zabudowa Warszawy wielokrotnie była niszczona podczas wojen. Szczególnie ucierpiała podczas II wojny światowej. Miasto odbudowano dużym wysiłkiem społeczeństwa całego kraju. Za wzorcową uznaje się rekonstrukcję Starego Miasta, które 2 września 1980 zostało umieszczone na liście światowego dziedzictwa UNESCO jako wyjątkowy przykład całkowitej rekonstrukcji zespołu historycznego^[173]. Rekonstrukcję prowadziło Biuro Odbudowy Stolicy, którego akta (14 679 teczek) w 2011 wpisano na listę Pamięć Świata prowadzoną przez UNESCO^{[174][175]}.

Sala Posiedzeń Sejmu

Gmach Sądu Najwyższego

Plac Zamkowy widziany z wieży kościoła św. Anny

Władze komunistyczne przyczyniły się jednak do dalszych zniszczeń – burzono całe kwartały zabudowy (rejon Pałacu Kultury i Nauki), wyburzano dobrze zachowane budynki z XIX i początków XX wieku, a elewacje pozbawiano zdobień, uznawanych za burżuazyjny przeżytek. Niejednokrotnie zniekształcano przedwojenny układ urbanistyczny. W późniejszym okresie kolejnym władzom brakowało wizji rozwoju przestrzennego miasta i konsekwencji w planowaniu przestrzennym.

Połączone kamienice po stronie Dekerta Rynku Starego Miasta, siedziba główna Muzeum Warszawy. Na pierwszym planie pomnik Syreny, jednego z symboli miasta

Własność gruntów i dekret Bieruta

26 października 1945 roku wydany został *Dekret o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m.st. Warszawy*^[176], potocznie nazywany Dekretem Bieruta. Na mocy dekretu na własność gminy m.st. Warszawy przechodziły wszelkie grunty w przedwojennych granicach miasta (ok. 14 146 ha)^{[177][178]}. Dekret w założeniach miał ułatwić odbudowę stolicy. Dotychczasowi właściciele mogli składać wnioski o przyznanie wieczystej dzierżawy, jednak nie wszyscy zdołali złożyć takie wnioski, a niektórych wniosków nie rozpatrywano^[177] i ich własność odbierano, łamiąc dekret^[179]. W praktyce odebrano od ok. 25 tys.^[179] prywatnych właścicieli (według różnych źródeł) od 20^[180] do 40 tys. nieruchomości.

Po upadku PRL dekret Bieruta pozostał w mocy, nie przeprowadzono systemowej reprivatyzacji, poszczególne nieruchomości były i są zwracane po długotrwałych procesach sądowych. Wskutek braku ustawy reprivatyzacyjnej w Warszawie skupowano roszczenia od przedwojennych właścicieli. Obecnie ok. 2/3 gruntów w przedwojennych granicach miasta objęte są ujawnionymi lub potencjalnymi roszczeniami. Nieuregulowanie własności gruntów bardzo utrudnia procesy inwestycyjne i rozwój miasta^[177].

Do rozwiązania kwestii własnościowej niezbędne jest zaangażowanie władz państwowych i środków z budżetu państwa (dekret Bieruta był aktem prawa stanowionym przez ówczesną władzę ustawodawczą – prezydenta Krajowej Rady Narodowej). Wartość przewidywanych odszkodowań (przy wysokości 20% wartości utraconych nieruchomości) szacuje się obecnie na ok. 15 mld zł^[180], co znacznie przekracza roczny budżet miasta. Tylko w ciągu 5 miesięcy 2012 roku wojewoda mazowiecki wypłacił 52 mln zł odszkodowań, a Urząd m.st. Warszawy – 70 mln^[179]. W latach 1990–2015 złożono ponad 7 tys. wniosków reprivatyzacyjnych, dokonano ponad 4 tys. zwrotów, a miasto wypłaciło na odszkodowania ponad 1,13 mld zł^[181].

Prace nad ustawą reprivatyzacyjną zapowiadano od początku transformacji ustrojowej w Polsce (w 2001 projekt ustawy uchwalony przez Sejm RP został zawetowany przez Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego) i kilkakrotnie wstrzymywano^[182]. Dopiero w 2016 uchwalono małą ustawę prywatyzacyjną^[183].

Po kilku głośnych sprawach, w których decyzje reprivatyzacyjne budziły kontrowersje, powołana została Komisja do spraw usuwania skutków prawnych decyzji reprivatyzacyjnych dotyczących nieruchomości warszawskich, wydanych z naruszeniem prawa.

W czerwcu 2021 prezydent RP podpisał nowelizację Kodeksu Postępowania Administracyjnego zamykającą drogę prawną podważania decyzji administracyjnych związanych m.in. z *Dekretem Bieruta*, tym samym ograniczając liczbę roszczeń restrykcyjnych^{[184][185]}.

Najwyższe budynki i budowle

Historia wysokościowców w Warszawie sięga początku XX w., kiedy to wzniesiono wysoki na 51 m budynek PAST-y. W latach 1931–1933 zbudowano Prudential. W latach 1952–1955 wzniesiono Pałac Kultury i Nauki o wysokości 237 m. Współczesne wysokościowce, takie jak Intraco I i budynek Elektrimu, zaczęto budować w latach 70. XX w.

W Warszawie znajduje się ok. 60 budynków mających ponad 65 m wysokości, 24 budynki o wysokości ponad 100 m oraz 14 wieżowców o wysokości przekraczającej 150 m. Najwyższym budynkiem jest wieżowiec Varso który ma łącznie (wraz z iglicą) 310 m i jest najwyższym budynkiem w Unii Europejskiej oraz piątym najwyższym w Europie.

Kompleks biurowy Varso

Najwyższą budowlą w Warszawie jest komin Ciepłowni Kawęczyn (300 metrów)^[186].

Nocny widok z prawobrzeżnej Warszawy na wieżowce.

Zabytki

Historyczne centrum Warszawy zostało w 1980 wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Do rejestru zabytków wpisano natomiast m.in. układy urbanistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, cmentarze, parki, ogrody oraz zabytki archeologiczne. W rejestrze zabytków nieruchomych w 2006 wpisanych było ok. 1300 obiektów z obszaru Warszawy^[187].

Zamek Królewski

Większość zniszczonych podczas wojny zabytków odbudowano, choć niekiedy zmieniono ich wygląd względem przedwojennego. Do takich budynków należy m.in. Zamek Królewski. Istnieje jednak w stolicy wiele cennych budynków, które przetrwały wojnę bez większych zniszczeń, jak Pałac w Wilanowie, kościół Wizytek i kościół pokarmelicki pw. Wniebowzięcia NMP przy Krakowskim Przedmieściu czy Pałac Prezydencki.

Arkady Kubickiego

Zamek Królewski i plac Zamkowy

Zamek Królewski, będący wcześniej jedną z głównych rezydencji książąt mazowieckich w obecnym stanie jest wierną rekonstrukcją barokowej budowli z XVII i XVIII wieku, dzieła m.in. Matteo Castelletto, następnie Joachima Jaucha, Gaetana Chiaveriego, Carla Friedricha Pöppelmanna, Dominika Merliniego. Pomimo zniszczeń w latach 1939 i 1944, dzięki systematycznym ewakuacjom zachował się bogaty wystrój sal (m.in. Balowa, Audiencjalna, Tronowa, Marmurowa) z XVIII wieku, w tym liczne dzieła sztuki związane z dworem króla Stanisława Augusta (m.in. zespół wedut Canaletta, poczet królów Polski Marcella Bacciarellego, ponadto obrazy Rembrandta Uczony przy pulpicie i Dziewczyna w kapeluszu). Od strony południowej do Zamku przylega barokowy pałac Pod Blachą, dzieło Jakuba Fontany budowane do 1730 roku. Przed zamkiem wznosi się kolumna Zygmunta III Wazy ustawiona w 1644 (Clemente Molli, Augustyn Locci, i Constantino Tencalla). W obrębie placu zachowały się kamienice z XVI-XVIII wieku m.in. zespół czterech kamienic np. pod 1/13 i Mansjonaria.

Bazylika archikatedralna św. Jana Chrzciciela na Starym Mieście. Na dalszym planie kościół Jezuitów – sanktuarium Matki Bożej Łaskawej

Stare Miasto

Z okresu średniowiecza, do dziś zachował się zespół zabytków (większość w znacznym stopniu zrekonstruowanych). Utrzymał się układ urbanistyczny z regularnym rozmieszczeniem ulic i centralnie położonym rynkiem. W jego obrębie gotycka archikatedra (wcześniej fara staromiejska i kolegiata) Świętego Jana Chrzciciela, wielokrotnie rozbudowywana, przebudowywana, po ostatniej wojnie zrekonstruowana w stylu gotyku mazowieckiego. Wewnątrz ocalał późnogotycki krucyfiks z początku XVI wieku, ponadto fragmenty wystroju (m.in. kaplica Baryczkowska) z XVII i XVIII wieku. Miejsce pochówku książąt mazowieckich, królów, prezydentów i ważnych osobistości Polski (m.in. Stanisław August Poniatowski, Henryk Sienkiewicz, Ignacy Jan Paderewski, August Hlond, Stefan Wyszyński). Obok barokowy dawny kościół Jezuitów, z najwyższą na Starówce wieżą. Ponadto dawny kościół Augustianów pw. św. Marcina, przebudowany w XVIII wieku w duchu baroku.

Na terenie Starego Miasta powstawała zwarta zabudowa dla miejskiego patrycjatu, z XV–XVIII wieku charakteryzująca się spójnością form architektonicznych. Tworzą ją kamienice, głównie trzy- i czterokondygnacyjne z trzema traktami wewnątrz i dwu-, trój- i czteroosiowymi elewacjami z prostokątnymi oknami i ozdobnymi portalami (wiele z nich ocalało zawieruchę wojenną). Ponadto kamienice charakteryzują się wysokimi dachami z lukarnami na poddaszu, ponadto część z nich dodatkowe nadbudówki (latarnie)

służące do oświetlenia schodów mieszczących się w środkowym trakcie. Część elewacji kamienic zachowała dekorację elewacji. Najwięcej tego typu dzieł znajduje się przy Rynku Starego Miasta (m.in. kamienice Winklerowska, Fukierów, pod Świętą Anną, Falkiewicza, Baryczków, Długoszowa) oraz przy innych ulicach np. kamienice Pod Okrętem, zespół kamienic przy ulicy Kanonia.

Stare Miasto otoczone jest murami obronnymi (XIII–XVI wiek) z basztą Prochową i Barbakanem.

Nowe Miasto

Ukształtowana wzdłuż traktu do Zakroczymia Nowa Warszawa (obecne Nowe Miasto) uzyskała w 1408 przywilej książęcy wyłączający ją spod jurysdykcji wójta Starej Warszawy^[188]. Po II wojnie światowej odbudowano kościół parafialny Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny (XV wiek) wraz z wolnostojącą dzwonnica. Pozostałe kościoły Nowego Miasta wzniesiono w stylu barokowym. Kościół Świętego Jacka (Dominikanów) posiada XVII-wieczne prezbiterium o formach gotyckich. Wewnątrz zachował się częściowo wystrój barokowy (m.in. kaplica Kotowskich proj. Tylmana z Gameren, zespół rzeźb, w tym Ecce Homo Antoniego Osińskiego). Przy Rynku Nowego Miasta kościół i klasztór sakramentek proj. Tylmana z Gameren (w kościele zachował się nagrobek Marii Karoliny z Sobieskich). Kościół Franciszkanów (proj. Karol Bay, Jakub Fontana i inni) zachował XVIII-wieczne ołtarze z XVII-wiecznymi obrazami (m.in. przeniesiony z Lubiąża Chrystus w Ogrójcu Michaela Willmanna). Z dawnych rezydencji magnackich zachowały się barokowe pałace Raczyńskich z 1786 roku (proj. Jan Chrystian Kamsetzer), Sapiehów z 1731–1736 (proj. Jan Zygmunt Deybel) oraz klasycystyczny pałac Sierakowskiego (proj. Jakub Kubicki).

Kościół Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, najstarsza zachowana świątynia na Nowym Mieście

Śródmieście

W obrębie Śródmieścia zachowały się do dziś zespoły zabytkowe tworzące poszczególne ulice (m.in. Trakt Królewski, Długa, Miodowa) i place (m.in. Teatralny, Bankowy, Krasińskich). Zespoły te składają się z obiektów sakralnych, rezydencjonalnych i mieszkalnych, pochodzących głównie z okresu baroku i klasycyzmu.

Ulica Nowy Świat, fragment Traktu Królewskiego

Trakt Królewski

Trakt Królewski rozpoczyna się od placu Zamkowego, biegnie ulicami Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat, Alejami Ujazdowskimi i prowadzi do rezydencji królewskich w Łazienkach i Wilanowie. Przy Krakowskim Przedmieściu przeważa zabudowa barokowa z XVII–XVIII wieku (kościóły i rezydencje magnackie), a ponadto zachował się cenny zespół budowli klasycystycznych (głównie pałace) i eklektycznych (hotele i kamienice czynszowe) z XIX stulecia. Jednolity, klasycystyczny charakter nadano zabudowie ulicy Nowy Świat (do Alei Jerozolimskich).

Kościół Świętej Anny (dawny kościół bernardynów, obecnie kościół akademicki) barokowo-klasycystyczny zachował fragmenty gotyckie (sklepienia kryształowe w dawnych zabudowaniach klasztornych, fragmenty prezbiterium) i renesansowe (kaplice boczne). Kościół karmelitów bosych (seminaryjny) barokowy (proj. Isidoro Affaita i Efraim Szreger) zachował niemal kompletny barokowy wystrój wnętrza z XVII-XVIII wieku. Kościół Wizytek z XVIII w. (proj. m.in. Gaetano Chiaveri, Efraim Szreger i Jakub Fontana) z bogato zdobioną fasadą i wystrojem wnętrza (rzeźby Jana Jerzego Plerscha, obrazy Tadeusza Kuntzego). Monumentalny kościół Świętego Krzyża (Misjonarzy) z XVIII wieku (proj. m.in. Józef Szymon Bellotti, Jakub Fontana), późnobarokowy zachował mimo zniszczeń wystrój z XVIII wieku. Zespół epitafiów znanych Polaków (m.in. Stanisława Małachowskiego, Władysława Reymonta i Fryderyka Chopina). Przed fasadą figura Chrystusa niosącego krzyż z 1858 (autor Andrzej Pruszyński). Pośrodku placu Trzech Krzyży klasycystyczny kościół Świętego Aleksandra (proj. Piotr Aigner). Spośród dzieł architektury rezydencjonalnej wyróżniają się barokowe i klasycystyczne pałace: Czapskich (1680–1707, przebudowany w XVIII i XIX wieku), Potockich (XVIII wiek), Koniecpolskich (1643, Constantino Tencalla, przebudowany przez Piotra Aignera w XIX wieku), zespół budynków Uniwersytetu Warszawskiego, z pałacami Kazimierzowskim (XVII i XIX wiek, projekt Giovanni Trevano przebudowany przez Dominika Merliniego), Tyszkiewiczów (schyłek XVIII wieku, według projektu Stanisława Zawadzkiego) i Uruskich (1844–1847 rok, projekt Andrzej Gołoński). Przy Nowym Świecie wznosi się Pałac Staszica (1820–1823 rok, projekt Antonio Corazzi). Spośród budynków mieszkalnych wyróżnia się zespół barokowych kamienic w końcowym ciągu Krakowskiego Przedmieścia nieopodal placu Zamkowego, m.in. Roesena (nr 83), Wilhelma Duponta (nr 85), Prażmowskich (nr 87) oraz kamienica Aleksandra Johna. Cennym przykładem historyzmu są dwa neorenesansowe hotele: Europejski i Bristol (projektu odpowiednio Henryka i Władysława Marconiego). Przy Królewskim Trakcie zachowały się także zabytkowe pomniki: barokowa figura Matki Boskiej Pasawskiej w Warszawie z XVII wieku, księcia Józefa Poniatowskiego i Mikołaja Kopernika, wykonane przez Berthela Thorvaldsena oraz Adama Mickiewicza autorstwa Cypriana Godebskiego.

Pałac Czapskich i pomnik
Bartolomeo Colleoniego

Oś Saska

Cennym przykładem barokowej i klasycystycznej architektury i urbanistyki jest Oś Saska powstała na zlecenie króla Augusta II Sasa, w znacznym stopniu przekształcona w XIX wieku i podczas odbudowy po ostatniej wojnie. Dawny, barokowy pałac Saski (1713–1748, proj. Carl Friedrich Pöppelmann i Joachim Daniel Jauch) przebudowany w stylu klasycystycznym w latach 1839–1842 przez Adama Idźkowskiego zachował się do dziś fragmentarycznie (Grób Nieznanego Żołnierza). W zachodniej części na placu Za Żelazną Bramą klasycystyczny pałac Lubomirskich w Warszawie (lata 1791–1793, proj. Joachim Hempel). W obrębie ogrodu 21 barokowych rzeźb muz i cnót (Jan Jerzy Plersch).

Plac Teatralny i okolice

Plac Teatralny jest cennym zespołem zabytkowym z okresu klasycyzmu, powstały na miejscu barokowego Marywilu – zespołu zabudowań z rezydencją dla królowej Marii Kazimiery. Zachodnią część zamyka bryła teatru zaprojektowana przez Antonia Corazziego i wzniesiona w latach 1825–1833 mieszcząca Operę

Narodową i Teatr Narodowy. Naprzeciwko m.in. późnobarokowy pałac Jabłonowskich i dawny kościół Kanoniczek zbudowany w stylu klasycystycznym. W obecnym stanie pierzeja, przy której wznoszą się oba obiekty, jest wierną rekonstrukcją z lat 90. XX w. W okolicach m.in. przy ulicy Senatorskiej znajdują się dawny kościół Reformatów (XVII–XVIII w.) oraz pałace: Błękitny (XVIII i XIX w.), Blanka (XVIII w. proj. Szymon Bogumił Zug), Mniszchów (XVIII–XIX w.), Małachowskich (XVIII–XIX w.), Biskupów Krakowskich (XVIII w.), Prymasowski (XVII–XVIII wiek).

Pałac Jabłonowskich, dawny ratusz miasta Warszawy. Zrekonstruowany w 1997 i przeznaczony na siedzibę banków

Plac Bankowy

Po wojnie na placu odbudowano trzy klasycystyczne monumentalne gmachy wzniesione w latach 20. XIX wieku według projektu Antonia Corazziego: budynek Giełdy i Banku Polskiego oraz pałace: Ministra Skarbu i Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu.

Powiśle i Solec

Obszar pomiędzy Traktem Królewskim a Wisłą od XVII wieku był zabudowywany przez rody szlacheckie, zaś w XIX wieku tereny te zamieszkiwali drobni rzemieślnicy i biedota. Z zachowanej do dziś zabudowy rezydencjonalnej wyróżnia się pałac Ostrogskich (proj. Tylman z Gameren). Ponadto renesansowy pałac Zamoyskiego (1870, proj. Leandro Marconi). W północnej części Powiśla, osiedle mieszkaniowe Mariensztat z lat 40. i 50. XX wieku. Na Solcu m.in. późnobarokowy pałac Symonowiczów w Warszawie i klasycystyczny pałacyk Branickich-Lubomirskich (po 1779, proj. Szymon Bogumił Zug). Przy Rynku Soleckim stoi barokowy dawny kościół Trynitarzy z 1726 roku. Jego metryka sięga XIV wieku. Wewnątrz m.in. obraz Michaela Willmanna „Męczeństwo św. Bartłomieja”.

Bulwary wiślane widziane z mostu Świętokrzyskiego

Zamek Ostrogskich, siedziba Muzeum Fryderyka Chopina

Ujazdów i Łazienki Królewskie

Głównym zabytkiem historycznego Ujazdowa jest barokowy Zamek Ujazdowski wzniesiony w 1624 przez Matteo Castellego na miejscu starszej rezydencji książęcej. Obecnie w Zamku ma swoją siedzibę Centrum Sztuki Współczesnej. Nieopodal, na Agrykoli, znajduje się pomnik Jana III Sobieskiego dłuta Franciszka Pincka z 1788.

Łazienki Królewskie założone zostały w drugiej połowie w XVIII wieku z inicjatywy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Całe założenie było zrealizowane przez architektów królewskich: Dominika Merliniego i Jana Chrystiana Kamsetzera, kolejne zabudowania w pierwszej tercji XIX wieku zaprojektował Jakub Kubicki. Centrum założenia tworzy pałac Na Wyspie, z zachowanym w dużej części wystrojem wnętrz (m.in. Sala balowa,

Gabinet Króla, Galeria Obrazów). Dekorację malarską i rzeźbiarską wykonali m.in. Marcello Bacciarelli i Jan Bogumił Plersch. Klasycystyczny wystrój wnętrz i wyposażenie zachował również Pałac Myślewicki (m.in. Sypialnia i Sala Jadalna) i Biały Domek (m.in. Pokój Bawialny, Sala Jadalna). W Starej Pomarańczarni mieści się Galeria Rzeźby Polskiej. Ponadto na terenie Łazienek znajdują się m.in. Ermitaż, Stara i Nowa Kordegarda, Amfiteatr i Podchorążówka. Z XIX-wiecznej zabudowy Łazienek wyróżnia się Belweder wzniesiony w latach 1818–1822 według projektu Jakuba Kubickiego. Tenże architekt wznosił także m.in. Świątynię Egipską i stajnię.

Park Ujazdowski

Bielany i Żoliborz

Najcenniejszymi zabytkami na terenie dzielnic Bielany i Żoliborz są Kościół Matki Bożej Królowej Polski na Marymoncie (XVII–XIX w. proj. m.in. Tylman z Gameren), kościół św. Marii Magdaleny na Wawrzyszewie (XVII–XIX w.), zespół kościelno-klasztorny Kamedułów (XVIII wiek) oraz Pałac Brühla na Młocinach. Wszystkie cztery obiekty cechuje styl późnobarokowy. Z obiektów militarnych do najcenniejszych obiektów zalicza się m.in. zabudowania warszawskiej Cytadeli oraz fortyfikacje Twierdzy Warszawa (m.in. fort Wawrzyszew). W centrum Żoliborza zachowała się modernistyczna zabudowa z okresu międzywojennego. Są to osiedla Żoliborz Dziennikarski, Żoliborz Oficerski i Żoliborz Urzędniczy, wzniesione w latach 20. i 30. XX wieku, według projektów m.in. Tadeusza Tołwińskiego, Kazimierza Tołłoczki, Aleksandra Bojemskiego i Romualda Gutta.

Pałac Na Wyspie w Łazienkach Królewskich

Wola, Bemowo i Włochy

Na terenie przemysłowej Woli zachowała się częściowo zabudowa z okresu XIX-wiecznej industrializacji Warszawy. Są to m.in. dawna fabryka Norblina, Elektrownia Tramwajów Miejskich (obecnie siedziba Muzeum Powstania Warszawskiego), Gazownia Warszawska, dawna Fabryka Garbarska Templer i Szwede oraz relikty fabryki Lilpop, Rau i Loewenstein.

Plac Konfederacji na Bielaniech

Z zabytków o charakterze militarnym m.in. fragmenty zabudowań twierdzy Warszawa: forty P, Blizne i Chrzanów. Sztukę sakralną Woli egzemplifikują neoromański kościół św. Augustyna, neogotycki kościół św. Stanisława Biskupa i cerkiew prawosławna św. Jana Klimaka.

We wschodniej części dzielnicy znajduje się cmentarz Powązkowski z licznymi zabytkowymi nagrobkami i rzeźbami.

Ochota

Na obszarze Ochoty zachowały się głównie zabytki architektury mieszkaniowej i przemysłowej z XIX i XX wieku. Do najcenniejszych zaliczane są Filtry Lindleya wzniesione w latach 1883–1886 według projektu Williama Heerleina Lindleya. Zachował się komplet zabudowań, m.in. siedziba dyrekcji, wieża ciśnień, hale filtrów powolnych, zakład filtrów pospiesznych, zbiorniki wodne i komory podziemne. Przy Alejach Jerozolimskich i pl. Narutowicza kilka eklektycznych kamienic czynszowych. W centrum Ochoty, przy pl. Narutowicza eklektyczny Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP (proj. Oskar Sosnowski) wybudowany w latach 1911–1918 oraz przy ul. Barskiej Gmach Izby Rzemieślniczych im. św. Antoniego (Antonin) wybudowany w latach 1910–1913. Z okresu międzywojennego zachował się duży zespół osiedli mieszkaniowych (m.in. Kolonia Staszica, Kolonia Lubeckiego), willi oraz budynków użyteczności publicznej (m.in. Gmach Ministerstwa Komunikacji, XXI LO).

Mokotów, Wilanów i Ursynów

W południowej części Warszawy (Mokotów, Wilanów i Ursynów) zachowało się kilka zabytków architektury sakralnej i rezydencjonalnej z XVII-XIX wieku o wysokiej klasie artystycznej i historycznej. Z okresu panowania Jana III Sobieskiego zachował się kościół Bernardynów na Czerniakowie (proj. Tylman z Gameren) oraz zespół pałacowo-parkowy na Wilanowie, którego pałac (1670–1686, proj. Augustyn Locci) z zachowanymi barokowymi komnatami (m.in. Wielki Salon Karmazynowy) i wystrojem (m.in. malowidła Jerzego Eleutera Siemiginowskiego) pełnił funkcję rezydencji zwycięzcy odsieczy wiedeńskiej. Z okresu klasycyzmu pochodzą Królikarnia na Mokotowie (proj. Dominik Merlini), Pałac Krasińskich na Ursynowie (proj. Piotr Aigner) oraz Pałac Potockich na Natolinie (proj. Szymon Bogumił Zug), klasycystyczny dwór Ksawerego Pusłowskiego, neogotycki Pałac Szustra i eklektyczna Żółta Karczma (proj. Francesco

Biblioteka Narodowa

Budynki Wydziału Fizyki przy ul. Pasteura 5 na Ochocie

Pałac w Wilanowie

Ulica Kabacki Dukt na Ursynowie

Maria Lanci, obecnie Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego). Z architektury militarnej zachowały się zabudowania Twierdzy Warszawa (m.in. forty Mokotów, Służew, Służew).

Praga-Północ, Praga-Południe, Białołęka, Targówek, Wawer, Rembertów i Wesoła

Najstarszym zabytkiem na terenie prawobrzeżnej Warszawy jest kościół św. Jakuba na Białołęce, gotycki, z XIV i XV wieku. Cennym zabytkiem pozostaje drewniana willa letniskowa zbudowana w stylu nadświdrzańskim zlokalizowana na osiedlu Płudy. Pozostałe cenne zabytki sakralne znajdują się w centrum Pragi to: barokowy kościół Matki Bożej Loretańskiej z domkiem loretańskim (1642, proj. Constantino Tencalla), neogotycka katedra św. Michała i św. Floriana (1887–1904, Józef Pius Dziekoński) i cerkiew Marii Magdaleny (1867–1869, proj. Nikołaj Syczew).

W obrębie centrum Pragi zachowała się wielkomiejska zabudowa mieszkaniowa z XIX/XX wieku. Ponadto klasycystyczny gmach dawnej Komory Wodnej (proj. Antonio Corazzi). W południowej części Pragi zachowały się zabytki klasycystyczne: rogatki Grochowskie (proj. Jakub Kubicki) oraz Dworek Grochowski (proj. Fryderyk Albert Lessel). Z okresu międzywojennej awangardy najcenniejszym zespołem architektonicznych jest zabudowa Saskiej Kępy, a ponadto wille w Wawrze, Aninie i Międzylesiu. Z zabudowy militarnej ocalał Fort Śliwickiego na Pradze-Północ.

Park Skaryszewski im. Ignacego Jana Paderewskiego na Pradze-Południe

Osiedle Wilno na Targówku

Gospodarka

Historia

Od XIV w. funkcjonowało w Warszawie rzemiosło, z którego w 2. połowie XVIII w. rozwinął się przemysł manufakturowy – przed rozbiorami istniało kilkadziesiąt manufaktur. Po upadku insurekcji kościuszkowskiej i rozbiorach ponowny rozwój przemysłu nastąpił w okresie Królestwa Polskiego, gdy do Warszawy przybyło wielu przedsiębiorców z Europy Zachodniej, zaczęły też powstawać fabryki wyposażone w maszyny parowe, z częściowo zmechanizowanym procesem produkcyjnym. W strukturze przemysłu dominował przemysł włókienniczy, ponadto maszynowo-metalowy i spożywczy. Rozwój przemysłu ponownie zahamowały zniszczenia i represje celne po powstaniu listopadowym. W latach 60. XIX w. rozwinął się

Centrum Giełdowe, siedziba Giełdy Papierów Wartościowych, Krajowego Depozytu Papierów Wartościowych i Towarowej Giełdy Energii

transport kolejowy, co umożliwiło zbyć towarów w całym Cesarstwie Rosyjskim. Budowa kolei obwodowej i mostu kolejowego pod Cytadelą przyspieszyła proces uprzemysłowienia Pragi umożliwiając dostarczanie do fabryk na prawym brzegu Wisły węgla oraz innych surowców z Zagłębia Dąbrowskiego^[189].

Pierwszy dom handlowy w Warszawie powstał w 1785 w kamienicy Roeslera i Hurtiga na Krakowskim Przedmieściu^[190].

Przed I wojną światową do największych zakładów należały Lilpop, Rau i Loewenstein, K. Rudzki i S-ka, Borman, Szwede i Spółka, Wulkan i Labor, istniało też bardzo wiele drobnych zakładów. Dominował przemysł maszynowo-metalowy. Największymi skupiskami przemysłu było Powisłe, Wola i Praga.

W okresie międzywojennym wybudowano wiele nowoczesnych zakładów. Do największych należały: Lilpop, Rau i Loewenstein, Państwowe Zakłady Tele- i Radiotechniczne, Fabryka Samochodów Osobowych i Półciężarowych Państwowych Zakładów Inżynierii, Państwowa Fabryka Karabinów oraz zakłady związane z lotnictwem. W 1938 w przemyśle Warszawy zatrudnionych było 108 tys. pracowników.

W obu wojnach światowych przemysł Warszawy poniósł olbrzymie straty – w I wojnie z powodu ewakuacji urządzeń produkcyjnych, w II wojnie wskutek bombardowań i wywozu urządzeń i materiałów przez okupanta.

Po II wojnie światowej władze przeprowadziły nacjonalizację przemysłu, w rękach prywatnych pozostały tylko zakłady rzemieślnicze. Produkcję skoncentrowano w wielkich fabrykach, z których największymi były Huta Warszawa w obecnej dzielnicy Bielany, ZPC Ursus oraz Fabryka Samochodów Osobowych (FSO) na Pradze-Północ. Dużymi skupiskami przemysłu były też Wola i Służewiec. Do lat 80. XX w. dominował przemysł maszynowo-metalurgiczny^[191]. Po 1989 rozpoczął się proces prywatyzacji przemysłu, niektóre zakłady upadły z powodu niskiej konkurencyjności ich wyrobów, inne rozwijały się dzięki inwestycjom firm zagranicznych.

Budżet miasta

W 2018 dochody miasta wyniosły 17 mld 4,6 mln zł, a wydatki 16 mld 622,3 mln zł^[192]. W planie budżetu na 2019 dochody Warszawy zaplanowano w wysokości 17 mld 196,2 mln zł, a wydatki 19 mld 218,2 mln zł^[193].

Od 2007 miasto wdraża budżet zadaniowy^[194]. W 2015 w Warszawie wprowadzono budżet partycypacyjny^[195].

Usługi biznesowe

Według danych Związku Liderów Sektora Usług Biznesowych (ABSL) biorąc pod uwagę kryterium zatrudnienia Warszawa jest drugim (po Krakowie) największym skupiskiem przedsiębiorstw z sektorów nowoczesnych usług biznesowych w Polsce^[196]. W I kwartale 2019 w Warszawie prowadziło działalność 238 przedsiębiorstw z tego sektora, które zatrudniały ogółem ok. 56,3 tys. pracowników^[197]. W ostatnich latach rozszerzyły one zakres i poziom zaawansowania swojej działalności^[198].

W stolicy działają centra BPO, ITO oraz centra usług wspólnych m.in. spółek Accenture, Avon, BNP Paribas, Colgate-Palmolive, Citibank, Mars, J.P. Morgan i Roche^[199].

Swoje centra badawczo-rozwojowe posiadają w Warszawie m.in. Samsung^[200], General Electric (Engineering Design Center – wspólnie z Instytutem Lotnictwa)^[200] i Google^[201].

Z rozwojem tego sektora związany jest rozwój rynku nieruchomości komercyjnych. Warszawa jest największym rynkiem powierzchni biurowej w Polsce (ok. 5,5 mln m² w 2019)^[202].

Przemysł

W Warszawie znajdują się zakłady produkcyjne należące m.in. do spółek: Procter & Gamble, ArcelorMittal, Lotte Wedel, Polska Wytwórnia Papierów Wartościowych, Polfa Tarchomin, Polpharma, Servier (Anpharm), Agora, Coca-Cola, Grupa Powen-Wafapomp, Fabryka Obrabiarek Precyzyjnych Avia, Smurfit Kappa, Trumpf Huettinger, Novartis i Essilor.

W mieście działa podstrefa Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej^[203]. Została nią objęta część kompleksu produkcyjnego spółki Procter & Gamble w dzielnicy Targówek^[204].

Handel

W 1993 przy al. Witosza 31 otwarto pierwszą w Warszawie galerię handlową Panorama^[63], a w 1994 przy ul. Górczewskiej 218 pierwszy hipermarket, należący do niemieckiej sieci HIT (w 2002 przejęty przez brytyjskie Tesco)^[205].

Do największych centrów handlowo-rozrywkowych należą: Galeria Młociny, Westfield Arkadia, Blue City, Galeria Mokotów, Promenada, Wola Park oraz Złote Tarasy. Największym centrum handlu detalicznego i hurtowego w granicach administracyjnych Warszawy jest centrum handlowe Marywilska44.

Startupy

Według badania fundacji Startup Poland Warszawa jest największym skupiskiem startupów w Polsce^[206].

W Warszawie od 2015 działa Google for Startups Campus Warsaw (do 2018 pod nazwą Campus Warsaw), wspierający programy i inicjatywy spółki Google na rzecz startupów technologicznych w

Kompleks produkcyjny spółki Lotte Wedel na Kamionku

Centrum handlowe Złote Tarasy

Centrum handlowe Sadyba Best Mall

Polsce oraz w państwach Europy Środkowej i Wschodniej^[207]. Jest to jedna z siedmiu takich przestrzeni na świecie^[208].

Przedsiębiorczość innowacyjną od lat wspiera Urząd m.st. Warszawy, m.in. finansując programy akceleracyjne dla startupów i udostępniając powierzchnię biurową i konferencyjną w miejskich inkubatorach przedsiębiorczości^[209]. Jest on także wydawcą przewodnika po ekosystemie startupowym *Warszawa – miasto startupów* (2. wydanie w 2019)^[210].

Turystyka

Stołeczne Biuro Turystyki co roku publikuje raporty na temat ruchu turystycznego w Warszawie^[211].

Władze miasta stosują marketing terytorialny. Budowaniu wizerunku marki miasta służą: własny system identyfikacji wizualnej, znak promocyjny i hasło *Zakochaj się w Warszawie*^[212]. Według badania opinii Polaków TNS Polska z 2013 Warszawa ma najsilniejszą markę wśród wszystkich polskich miast (118 pkt na 300 możliwych). Na drugim miejscu sklasyfikowano Kraków (107 pkt), natomiast 3 miejsce zajął Gdańsk (89 pkt)^[213]. W 2022 roku wprowadzono nowy znak promocyjny w postaci uproszczonego herbu miasta, z Syreną, która jest poważniejsza i ma profil Marii Skłodowskiej-Curie^[214].

Centra targowo-konferencyjne

W mieście i jego sąsiedztwie funkcjonuje kilka centrów targowo-konferencyjnych: Ptak Warsaw Expo, Warszawskie Centrum Expo XXI i Global Expo, pokazy i imprezy targowe odbywają się również na stadionie Stadionie Narodowym (PGE Narodowy)^[215].

Stopa bezrobocia

We wrześniu 2019 liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła 18 169 osób, a stopa bezrobocia wynosiła 1,4%^[216].

W tym miejscu powinien znaleźć się wykres. Z przyczyn technicznych nie może zostać wyświetlony. Więcej informacji

Stopa bezrobocia rejestrowanego w Warszawie w latach 2004–2017^[217]

Środki Unii Europejskiej

Wiele inwestycji i projektów uzyskało wsparcie finansowe ze środków Unii Europejskiej^[218]. Do 2022 roku miasto otrzymało z budżetu UE ok. 18 mld zł^[218].

Największe środki finansowe pozyskano na realizację dużych projektów infrastrukturalnych: dokończenie linii M1 i budowę linii M2 metra (7,5 mld zł), budowę mostu Południowego wraz z Południową Obwodnicą Warszawy (1,7 mld zł), przebudowę mostu gen. Stefana Grota-Roweckiego wraz z fragmentem drogi ekspresowej S8 (1,5 mld zł), rozbudowę i unowocześnienie Oczyszczalni Ścieków „Czajka” (1,2 mld zł),

budowę mostu Marii Skłodowskiej-Curie (375 mln zł) oraz budowę łącznicy i stacji kolejowej Warszawa Lotnisko Chopina (177,4 mln zł)^[219]. Beneficjentami wsparcia są także m.in. Centrum Nauki Kopernik, Zarząd Dróg Miejskich (budowa dróg rowerowych) oraz Szybka Kolej Miejska (zakup taboru)^[219].

Transport

Warszawa jest największym w Polsce węzłem komunikacyjnym w zakresie pasażerskiego ruchu samochodowego, kolejowego oraz lotniczego^[220].

Transport drogowy

Miasto jest głównym węzłem transportowym Mazowsza. Przez miasto przebiega 5 dróg ekspresowych: S2, S7, S8, S17, S79; 2 drogi krajowe: DK61 i DK79 oraz 10 dróg wojewódzkich: DW580, DW631, DW633, DW634, DW637, DW638, DW719, DW724, DW801 i DW898.

Po zniszczeniach II wojny światowej, powstania warszawskiego i powojennych rozbiórkach kamienic w mieście poprowadzono i poszerzono kilka ciągów transportowych. Jednak przez kolejne dziesięciolecia, aż do lat 90. XX wieku inwestycje transportowe były daleko niewystarczające – Warszawa długo była jedną z nielicznych stolic europejskich pozbawioną metra. Dopiero w 2012 roku miasto zostało połączone z europejską siecią autostrad, poprzez przedłużenie arterii A2 ze Strykowa. Obecnie istnieje ponad 55 km ekspresowej obwodnicy Warszawy. Planowo całość obwodnicy ma mieć długość ok. 85 km. Ponadto w odległości ok. 30 km od Warszawy biegnie obwodnica śladem DK50.

Jednym z głównych zadań miasta jest rozwój sieci transportu miejskiego, mogącego stać się alternatywą dla prywatnego transportu samochodowego, którego rola w centrum miasta będzie ograniczana. W 1999 powstała strefa płatnego parkowania w śródmieściu. Jednocześnie od początku XXI w. prowadzone są działania mające na celu zintegrowanie różnych środków transportu. Przy dużych węzłach przesiadkowych powstały parkingi typu Parkuj i jedź (*Park and Ride*).

Docelowy układ dróg klas S i GP w Warszawie

Rondo Czterdziestolatka i fragment trasy N-S

Trasa Armii Krajowej, fragment Ekspresowej Obwodnicy Warszawy

Uruchomiono wspólny bilet ZTM-KM rozszerzając następnie jego zasięg na kolejne gminy podwarszawskie. Wydłużono sieć autobusów podmiejskich, na ciągach ulic pozbawionych transportu szynowego powstają wydzielone pasy dla autobusów, następuje też sukcesywna wymiana taboru i modernizacja linii tramwajowych i kolejowych.

Na znajdującym się w granicach miasta 28-kilometrowym odcinku Wisły znajduje się 11 stałych mostów, dziewięć drogowych i dwa kolejowe. Most Poniatowskiego, w oddali most Świętokrzyski

Tranzyt

Projektowane są trzy obwodnice – Obwodnica etapowa Warszawy, z której docelowo ma powstać Obwodnica Miejska (przez most Skłodowskiej-Curie (Północny) i Siekierkowski) oraz Ekspresowa obwodnica Warszawy prowadząca ruch tranzytowy z autostrady A2 (Berlin – Moskwa) i dróg ekspresowych S8 (Wrocław – Suwałki) i S17 (Warszawa – Lublin), przez most Grota i Południowy. Jej odcinek przez osiedla mieszkaniowe dzielnicy Ursynów został poprowadzony w tunelu^[221].

Mosty

W historii miasta istniało wiele przepraw tymczasowych m.in. sezonowe mosty łyżwowe, takie jak most Ponińskiego, a w XX wieku – dwa mosty wysokowodne zbudowane w 1945 przez radzieckich saperów, a w latach 1985–2000 most Syreny. Pierwszy stały most (most Zygmunta Augusta), którego budowę zakończono w 1573, został zniszczony przez krę w 1603. W sierpniu 1915 oraz we wrześniu 1944 wszystkie warszawskie przeprawy zostały wysadzone.

Obecnie na znajdującym się w granicach administracyjnych miasta 28-kilometrowym odcinku Wisły istnieje 11 stałych mostów: 9 drogowych (Skłodowskiej-Curie, Grota-Roweckiego, Gdański, Śląsko-Dąbrowski, Świętokrzyski, Poniatowskiego, Łazienkowski, Siekierkowski i Południowy) oraz 2 kolejowe – most przy Cytadeli i most średnicowy.

Władze miasta planują w przyszłości budowę kolejnych mostów i kładek: Kraśńskiego, Na Zaporze oraz mostów dla ruchu lokalnego na przedłużeniu ulic Ratuszowej^[187] oraz kładki na Wiśle na wysokości ulic: Karowej i Stefana Okrzei^[222].

Transport miejski

System transportu miejskiego zarządzany przez stołeczny Zarząd Transportu Miejskiego składa się z linii autobusowych, tramwajowych, metra oraz Szybkiej Kolei Miejskiej. Wszystkie linie koordynowane są przez Zarząd Transportu Miejskiego. Do przejazdów środkami komunikacji miejskiej uprawniają bilety z paskiem magnetycznym (lub ich odpowiedniki z aplikacji mobilnych) i wprowadzona w 2001 Warszawska Karta Miejska^[223]. W 2018 miasto we współpracy z zainteresowanymi samorządami, organizowało komunikację miejską w aglomeracji liczącej 33 podwarszawskie gminy, które partycypowały w jej finansowaniu^[224]. Na terenie miasta istnieją również inne spółki kolejowe współpracujące w ramach Wspólnego Biletu ZTM-KM-WKD – Warszawska Kolej Dojazdowa oraz Koleje Mazowieckie.

W 2019 roku z komunikacji miejskiej skorzystało blisko ok. 1,2 mld pasażerów^[225]. 49,8% z nich wybrało autobusy, 24,7% tramwaje, a 20,1% metro^[225]. 3,5% pasażerów korzystało ze wspólnego biletu ZTM-KM-WKD^[225]. W 2020 roku, w związku z pandemią COVID-19, liczba pasażerów zmniejszyła się do ok. 726 mln^[226].

W badaniu przeprowadzonym w 2018 roku 84 proc. osób oceniło komunikację miejską w Warszawie dobrze i bardzo dobrze^[227], z kolei w badaniu z 2020 roku ocen dobrych i bardzo dobrych było 93 proc., dodatkowo 45 proc. ankietowanych zadeklarowało, że korzysta z niej codziennie lub prawie codziennie^[228].

Autobusy

ZTM prowadzi ok. 250 linii autobusowych: zwykłych, przyspieszonych i okresowych, strefowych (podmiejskich) i nocnych^[229]. Okresowo uruchamiane są linie dodatkowe, np. linie cmentarne w okresie Wszystkich Świętych. W 2018 w granicach miasta znajdowało się 3765 przystanków autobusowych^[230].

Warszawskie autobusy obsługiwane są przez spółkę m.st. Warszawy Miejskie Zakłady Autobusowe oraz przez przewoźników prywatnych: Arriva, Mobilis, KM Łomianki i PKS Grodzisk Mazowiecki. Mieszkańcy Warszawy mogą również, dzięki umowie o wspólnym bilecie, korzystać z autobusów niektórych przewoźników obsługujących podwarszawskie gminy, których część trasy przebiega na terenie miasta. Większość linii posiada trzycyfrowy numer – odstępstwem od tej reguły są linie cmentarne, ekspresowe, nocne, zastępcze i podmiejskie lokalne, gdzie litera poprzedza jedną lub dwie cyfry.

Tramwaje

Pierwszą linię tramwaju konnego otwarto w Warszawie 11 grudnia 1866^[231]. 26 marca 1908 na trasę wyruszył pierwszy tramwaj elektryczny^[232].

W okresie międzywojennym tramwaje znacjonalizowano i wybudowano wiele nowych linii, które jednak uległy zniszczeniu w latach II wojny światowej. Po wojnie wiele z nich odbudowano, lecz później część uległa likwidacji. Obecnie sieć tramwajowa w Warszawie jest zarządzana przez spółkę Tramwaje Warszawskie.

Sieć liczy ponad 130 km torów (ok. 276,5 km toru pojedynczego).

Około 25 linii tramwajowych obsługiwanych przez kilkaset wagonów^[233]. W 2018 w granicach miasta znajdowało się 577 przystanków tramwajowych^[230].

Metro

Pierwsze plany budowy metra w Warszawie powstały w latach 20. XX wieku. Kilkakrotnie je zmieniano, rozpoczynano i przerywano prace.

Tramwaj Pesa Swing w Alejach Jerozolimskich

Budowę istniejącej dziś kolei podziemnej rozpoczęto dopiero 15 kwietnia 1983 r. Pierwszy odcinek został otwarty 7 kwietnia 1995 r., a budowę całej pierwszej linii o przebiegu północ-południe i długości 23,1 km, z 21 stacjami, zakończono 25 października 2008 r. (budowa kolejnych dwóch stacji została odłożona na bliżej nieokreśloną przyszłość).

Stacja metra Plac Wilsona

We wrześniu 2010 r. rozpoczęła się budowa II linii (docelowo 31 km, 21 stacji), której odcinek centralny został uruchomiony 8 marca 2015 roku^[234]. 15 września 2019 roku oddano do użytku trzy stacje na Pradze-Północ i Targówku^[235], a 4 kwietnia 2020 roku trzy stacje na Woli^[236]. 30 czerwca 2022 roku oddano do użytku dwie stacje (na Woli i Bemowie)^[237], a 28 września 2022 roku trzy kolejne na Targówku^[238].

Szybka Kolej Miejska

Szybka Kolej Miejska to naziemna sieć kolei łączącej centrum Warszawy z jej przedmieściami i sąsiednimi miejscowościami. Ma być uzupełnieniem metra i alternatywą dla transportu autobusowego. SKM kursuje po torach należących do PKP Polskich Linii Kolejowych. Pierwsza linia S1 ruszyła w 2005 na trasie do Falenicy. Obecnie kursują 4 linie, łączące Warszawę z Sulejówkiem Miłosną, Pruszkowem, Otwockiem i Wieliszewem, a także Lotniskiem Chopina (linią uruchomioną w czerwcu 2012).

Linie SKM Warszawa

Koleje dojazdowe

Na terenie aglomeracji warszawskiej funkcjonowało w przeszłości kilka dojazdowych kolei wąskotorowych: Jabłonowsko-Karczewska, Piaseczyńsko-Wilanowska, Marecka i Łomiankowska, zlikwidowanych w latach 60. i 70. XX wieku. Obecnie funkcjonuje jedynie normalnotorowa Warszawska Kolej Dojazdowa (WKD) działająca od 1927 roku, pierwotnie jako Elektryczne Koleje Dojazdowe. Wykonuje ona przewozy pasażerskie na trasie Warszawa Śródmieście – Podkowa Leśna – Grodzisk Mazowiecki z odgałęzieniem Podkowa Leśna – Milanówek.

Trolejbusy

Transport trolejbusowy funkcjonował w Warszawie w okresach 1946–1973 i 1983–1995.

Transport kolejowy

Pierwszą linię kolejową w Warszawie otwarto w 1845 wraz z Dworcem Wiedeńskim^[75].

Warszawski węzeł kolejowy skupia 8 linii dalekobieżnych oraz podmiejskie koleje dojazdowe wykorzystujące, z wyjątkiem Warszawskiej Kolei Dojazdowej, tę samą infrastrukturę. Jest on w całości zelektryfikowany^[220]. Zespół stacji i przystanków kolejowych tworzy Warszawski Węzeł Kolejowy. Cechuje go układ gwiazdasty, w obrębie miast równoleżnikowy z liniami: średnicową dla ruchu osobowego oraz obwodową dla ruchu towarowego i tranzytowego^[220].

W Warszawie znajduje się 6 dużych dworców kolejowych – Dworzec Centralny, Warszawa Gdańska, Warszawa Śródmieście, Warszawa Wileńska, Warszawa Wschodnia i Warszawa Zachodnia – oraz ponad 40 mniejszych stacji i przystanków osobowych, z których korzystają pociągi Szybkiej Kolei Miejskiej, WKD i Kolei Mazowieckich. W ostatnich latach oddano do użytku sześć nowych stacji kolejowych: Warszawa Aleje Jerozolimskie (2008), Warszawa Żwirki i Wigury (2008), Warszawa Lotnisko Chopina (2012), Warszawa Zacisze Wilno (2013), Warszawa Ursus-Niedźwiadek (2014) oraz Warszawa Mokry Ług (2016).

Transport lotniczy

Lotnisko Chopina

Lotnisko Chopina jest położone ok. 8 km od centrum Warszawy, w południowo-zachodniej części miasta, w dzielnicy Włochy. Jest największym portem lotniczym w Polsce pod względem liczby obsługiwanych pasażerów i wykonywanych operacji lotniczych. Składa się z dwóch terminali pasażerskich („A” oraz General Aviation), dworca towarowego (cargo) i wojskowego portu lotniczego.

Lotnisko w Modlinie

Drugim lotniskiem obsługującym aglomerację warszawską jest port lotniczy Warszawa-Modlin. Znajduje się ono poza granicami administracyjnymi miasta w Modlinie-Twierdzy, osiedlu Nowego Dworu Mazowieckiego, ok. 36 km na północny zachód od centrum stolicy. Lotnisko rozpoczęło działalność w lipcu 2012.

Lotnisko Warszawa-Babice

Warszawa Wschodnia, jeden z głównych dworców kolejowych Warszawy

Dworzec Warszawa Centralna, hala peronowa (2018)

Pociąg ER75 FLIRT Kolei Mazowieckich na stacji Warszawa Stadion

Terminal A na Lotnisku Chopina w Warszawie

W Warszawie funkcjonuje również lotnisko Warszawa-Babice na Bemowie. Korzysta z niego Aeroklub Warszawski, Lotnicze Pogotowie Ratunkowe, a także wielu właścicieli mniejszych samolotów i śmigłowców prywatnych lotnictwa ogólnego.

Port lotniczy Warszawa-Modlin

Lądowiska

W 2011 przy ul. Banacha oddano do użytku sanitarne lądowisko Banacha, a rok później zmodernizowano przy ul. Szaserów – lądowisko Szaserów, a drugie przy ul. Wołoskiej – lądowisko CSK MSWiA-Wołoska^[239]. W tym samym roku zarejestrowano również wielofunkcyjne lądowisko Sokół dla śmigłowców, położone na dachu budynku Biura Bezpieczeństwa Narodowego przy ul. Karowej 10^[239]. Od 2013 przy ul. Kondratowicza działa sanitarne lądowisko Mazowiecki Szpital Bródnowski, a od 2014 lądowisko Banacha-Szpital Pediatryczny^[239]. W roku 2015 oddano do użytku nowe lądowisko Instytut „Pomnik – Centrum Zdrowia Dziecka”^[239]. Od 2022 w rejestrze ULC znajdują się lądowisko Szpital Południowy – SOR oraz Warszawa-Ferrari^[239].

Port Żerański

Transport rowerowy

W 2018 łączna długość szlaków rowerowych w Warszawie wynosiła 585 km, z tego 432,5 km stanowiły drogi rowerowe, 74 km ciągi pieszo-rowerowe, a 78,5 km pasy rowerowe i ruch „pod prąd”^[240]. W budowie znajdowało się kolejnych 70 km tras rowerowych^[241]. U strukturze Urzędu m.st. Warszawy utworzono stanowisko pełnomocnika prezydenta miasta ds. komunikacji rowerowej^[242]. Działają również organizacje społeczne wspierające rozwój ruchu rowerowego, m.in. Warszawska Masa Krytyczna^[243].

Oczyszczalnia Ścieków „Czajka”, największa oczyszczalnia ścieków w Polsce

W 2012 uruchomiono system roweru publicznego Veturilo^[244].

Usługi komunalne

Oczyszczanie ścieków

W granicach administracyjnych miasta działają dwie oczyszczalnie ścieków, Zakład „Czajka” i Zakład „Południe”, będące częścią miejskiej spółki pod nazwą Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w m.st. Warszawie^[245]. „Czajka” jest największą oczyszczalnią ścieków w Polsce^[246].

Gruba Kaśka

Ciepłownictwo

W 1960 z połączenia Stołecznego Przedsiębiorstwa Gospodarki Ciepłej i Przedsiębiorstwa Warszawskich Inwestycji Ciepłych powstało Stołeczne Przedsiębiorstwo Energetyki Ciepłej (SPEC)^[247]. W 2011 85% akcji SPEC zostało sprzedanych Dalkia Polska, spółce z większościowym udziałem kapitału francuskiego^[248]. Od 2015 świadczy ona usługi pod nazwą Veolia Energia Warszawa i dostarcza ciepło systemowe i ciepłą wodę do ok. 80% budynków w mieście^[249]. Ciepło jest wytwarzane w dwóch stołecznych elektrociepłowniach, Żerań i Siekierki, oraz, w przypadku dużego zapotrzebowania, dodatkowo w dwóch ciepłowniach (Wola i Kawęczyn)^[250].

Stacja Veturilo, systemu warszawskiego roweru publicznego, uruchomionego w 2012

Miejskie Centrum Kontaktu Warszawa 19115

W 2013 uruchomiono wspólne centrum kontaktu Urzędu m.st. Warszawy, urzędów dzielnic i miejskich jednostek pod nazwą Warszawa 19115, którego zadaniem jest usprawnienie i uproszczenie komunikacji między mieszkańcami i warszawskim samorządem^[251]. Centrum działa 24 godziny na dobę przez 7 dni w tygodniu i umożliwia kilkoma kanałami uzyskanie informacji o usługach realizowanych przez Urząd Miasta i jednostki podległe, zgłoszenie problemu, którym powinny zająć się służby miejskie, oraz jego monitorowanie, a także zgłaszanie pomysłów na ulepszenie miasta^[252].

Droga dla rowerów na ul. Belwederskiej

Bezpieczeństwo publiczne

W Warszawie znajduje się centrum powiadamiania ratunkowego (CPR), które obsługuje zgłoszenia alarmowe kierowane do europejskiego numeru alarmowego 112 z terenu m.st. Warszawy^[253]. Centrum, jedno z 17 w Polsce, ma siedzibę w Stołecznym Centrum Bezpieczeństwa^[254] Urzędu m.st. Warszawy przy ul. Młynarskiej 43/45^{[255][256]}. Stołeczne CPR jest jedynym w kraju centrum zorganizowanym poza strukturami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji i prowadzonym przez samorząd^[253].

Ścieżka rowerowa biegnąca wzdłuż praskiego brzegu Wisły

W 2018 roku 90% mieszkańców Warszawy w wieku 15 i więcej lat dobrze oceniało bezpieczeństwo w mieście^[257]

System opieki zdrowotnej

Pierwsze szpitale powstały w XIV wieku; pełniły wtedy funkcję przytułków dla ubogich i osób starszych^[258]. W 2014 w Warszawie działało 58 szpitali^[259].

Oświata i szkolnictwo wyższe

Do warszawskich placówek oświatowych – 844 przedszkoli i 992 szkół (w tym 296 podstawowych, 236 gimnazjalnych i 460 ponadgimnazjalnych) – uczęszcza 268 tys. dzieci i młodzieży^{[260][261]}.

Stolica jest największym ośrodkiem akademickim w Polsce. Siedzibę ma tu 66 uczelni.

Kultura

Teatry

Pierwszą salę teatralną w Warszawie urządzono w letnim dworze Anny Jagiellonki w Jazdowie^[262]. Tam 12 stycznia 1578, podczas uroczystości weselnych Jana Zamoyskiego i Krystyny Radziwiłłówny, w obecności królowej i króla Stefana Batorego, wystawiono Odprawę posłów greckich Jana Kochanowskiego^{[263][264]}. Pierwszy budynek teatru publicznego, nazywanego Operalnią, wzniesiono w 1748^[265].

W Warszawie znajduje się ok. 30 większych stałych teatrów^[266]. Wśród nich największymi są Teatr Narodowy (założony w 1765) oraz Teatr Wielki – Opera Narodowa (założony w 1778).

Co roku na początku lipca odbywa się Międzynarodowy Festiwal Sztuka Ulicy^[267].

Muzyka

W Warszawie znajduje się Filharmonia Narodowa.

Duże koncerty muzyczne urządza się głównie w Sali Kongresowej (obecnie w remoncie), na Stadionie Narodowym, w hali Torwar, na służewieckim torze wyścigów konnych i lotnisku na Bemowie, a mniejsze – w teatrach.

Festiwale i konkursy muzyczne w Warszawie:

- Międzynarodowy Konkurs Pianistyczny im. Fryderyka Chopina
- Międzynarodowy Festiwal Muzyki Współczesnej „Warszawska Jesień”
- Jazz Jamboree
- Warsaw Summer Jazz Days
- Międzynarodowy Konkurs Wokalny im. Stanisława Moniuszki
- Festiwal Mozartowski

Centrum Nowych Technologii w
Kampusie Ochota

Teatr Wielki – Opera Narodowa

Filharmonia Narodowa, gdzie od ponad 80 lat odbywa się Międzynarodowy Konkurs Pianistyczny im. Fryderyka Chopina, a od północy – festiwal „Warszawska Jesień”

- Festiwal Muzyki Dawnej
- Festiwal Muzyki Filmowej Krzysztofa Komedy

Literatura

Co roku przyznawana jest Nagroda Literacka m.st. Warszawy.

Muzea i galerie

Pierwsze muzeum na terenie obecnej Warszawy zostało otwarte w sierpniu 1805 przez Stanisława Kostkę Potockiego w Pałacu w Wilanowie^[268]. Było to drugie muzeum na ziemiach polskich (po otwartym w 1801 muzeum w Puławach)^[269].

Największe stołeczne muzea to: Muzeum Narodowe, Zamek Królewski, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Muzeum Warszawy, Łazienki Królewskie, Muzeum Powstania Warszawskiego oraz Muzeum Historii Żydów Polskich, a największe galerie – Zachęta i Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski.

W marcu 2010, z okazji Roku Chopinowskiego, zwiedzającym udostępniono zmodernizowane Muzeum Fryderyka Chopina^[270]. W 2017 zakończono remont siedziby głównej Muzeum Warszawy, a w listopadzie 2014 otwarto jego nowy oddział – Muzeum Warszawskiej Pragi.

W warszawskiej Cytadeli powstają nowe siedziby Muzeum Wojska Polskiego i Muzeum Historii Polski. W sąsiedztwie Pałacu Kultury i Nauki ma powstać Muzeum Sztuki Nowoczesnej.

Warszawskie muzea i galerie uczestniczą co roku w Nocy Muzeów^[271].

Kina

Pierwsze kina uruchomiono w Warszawie w latach 1903–1904^[272]. W 1938 w mieście funkcjonowało 69 stałych kin^[272]. Obecnie w Warszawie działa ok. 30 kin, w tym 10 multipleksów należących do operatorów Cinema City i Multikino.

Biblioteki

„Zachęta” – gmach dawnego Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, jedno z najważniejszych polskich centrów sztuki

Muzeum Narodowe w Warszawie

Muzeum Powstania Warszawskiego

W Warszawie znajduje się wiele bibliotek, w tym Biblioteka Narodowa oraz Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy (ul. Koszykowa 26/28), utworzona w 1907, a stanowiąca dziś bibliotekę główną województwa mazowieckiego. W mieście działa ponadto wiele bibliotek uczelni, z największą – Biblioteką Uniwersytecką, oraz biblioteki specjalistyczne, jak np. Biblioteka Sejmowa i Centralna Biblioteka Wojskowa.

W stolicy funkcjonuje kilkadziesiąt bibliotek publicznych – dzielnicowych i osiedlowych – dla dzieci, młodzieży i dorosłych, z wypożyczalniami i czytelniami naukowymi. Nierzadko organizują one wystawy, konkursy i spotkania z autorami. Zbiory bibliotek publicznych liczą ok. 5,8 mln woluminów. Od niedawna tworzone są też mediateki z multacentrami, w których można wypożyczać płyty z muzyką, audiobooki i filmy.

Warszawskie legendy

- Legenda o Warsie i Sawie – legenda o powstaniu Warszawy^[17]
- Legenda o Syrenie – legenda o postaci z herbu Warszawy, Warszawskiej Syrence^[17]
- Legenda o Złotej Kaczce – legenda związana z ulicą Tamka^[17]
- Legenda o Bazyliisku – legenda o potworze, który zabijał wzrokiem intruzów w podziemiach kamienicy na Krzywym Kole^[273]

Warszawa w kulturze masowej

- Jeden z utworów David Bowiego pochodzący z płyty *Low* zatytułowany jest Warszawa.
- Brytyjski zespół rockowy Joy Division początkowo nosił nazwę Warsaw (ang. Warszawa). Grupa nagrała też album *Warsaw* zawierający piosenkę pt. Warsaw. W 2007 polscy artyści wydali tribute album *Warszawa. Tribute to Joy Division*.
- Istnieje duński zespół rockowy o nazwie Red Warszawa.
- Istnieje polski zespół Kapela ze Wsi Warszawa.
- Zespół Marduk na płycie *Plague Angel* ma utwór *Warschau* (niem. Warszawa) opowiadający o powstaniu warszawskim.
- W 2009 amerykańsko-brytyjska supergrupa Them Crooked Vultures zamieściła utwór *Warsaw or the First Breath You Take After You Give Up* na swoim debiutanckim albumie.
- W 2001 brytyjski zespół rockowy Porcupine Tree wydał album *Warszawa*.
- W 2001 powstała płyta Ireny Santor, zawierająca nagrania artystki z lat 1960–1980, poświęcone w całości stolicy (*Haló Warszawo, Moja Warszawa, Warszawa, ja i ty*).
- W 2004 Lady Pank wydało album *Teraz*, gdzie singlem promującym była piosenka *Stacja Warszawa*.
- W 2004 osiedle Chomiczówka w Warszawie stało się tematem piosenki Sidneya Polaka, który tam dorastał.

Gmach Muzeum Historii Żydów Polskich, widok od strony ul. Karmelickiej

Biblioteka Uniwersytecka – widok od strony ul. Dobrej

- W 2010 szwedzka grupa Sabaton nagrała album Coat of Arms, na której ukazała się m.in. kompozycja pt. Uprising opowiadająca o powstaniu warszawskim. Teledysk do tej piosenki z udziałem generała Waldemara Skrzypczaka oraz Petera Stormare został nakręcony w maju tego samego roku w Fabryce Norblina w Warszawie. Jego premiera odbyła się 1 sierpnia 2010.
- W 2012 powstał utwór o tytule jednej z nazw dzielnic Warszawy – Mokotów zespołu Strachy na Lachy. Był to singiel promujący album !TO! w 2013 roku.
- W 2015 raper Taco Hemingway napisał utwór Następna stacja który opisuje podróż metrem w Warszawie linią M1 i M2^[274].
- Inne utwory: Piosenka o mojej Warszawie, Autobus czerwony (sł. Kazimierz Winkler, wyk. Andrzej Bogucki), Ja mam to co Ty (Wzgórze Ya-Pa 3), Warszawa i ja (Partia), Warszawa (T.Love), Taka Warszawa (Beata Kozidrak), Światła miasta (Partia), Durna 6, Mądra 11 (Pidżama Porno), Varsovie (Monika Brodka), Widok (Marika & Spokoarmia), „Mój hymn o Warszawie” (Ralph Kaminski), „+4822”, „Wiatr”, „Nostalgia” (Taco Hemingway), „Eldorado” (Sanah).
- Albumy: Sen o Warszawie (Czesław Niemen), Trójkąt Warszawski, Pocztówka z WWA, lato '19 (Taco Hemingway).

Powstała znaczna liczba filmów o mieście – zarówno dokumentalnych, jak i fabularnych (np. Warszawa w reż. Dariusza Gajewskiego).

Media

Prasa

W Warszawie mieszczą się siedziby wydawców i redakcje większości największych polskich dzienników, między innymi „Faktu”, „Gazety Wyborczej”, „Super Expressu”, „Rzeczpospolitej”, „Dziennika Gazety Prawnej”, „Przeglądu Sportowego” i „Gazety Polskiej Codziennie” oraz tygodników, takich jak: „Polityka”, „Newsweek Polska”, „W Sieci”, „Do Rzeczy”, „Wprost”, „Gazeta Polska” i „Przegląd”.

Tematyką lokalną zajmują się przede wszystkim dodatek do „Gazety Wyborczej” – „Gazeta Stołeczna”, jak i również lokalne gazety np. miesięczniki: „Skarpa Warszawska”, „Kurier Warszawski” i „Stolica” (dawniej tygodnik) oraz półrocznik „Kronika Warszawy”. Wydawane są także bezpłatne: półtygodnik „Nasze Miasto” oraz gazety dzielnicowe i osiedlowe: np. „Głos Pragi”, „Nowa Gazeta Praska” oraz „Południe”. Jedną z największych dawnych gazet skierowaną do warszawiaków, „Życie Warszawy”, przestała ukazywać się w wersji papierowej w 2011 roku. Realizowane w Warszawie wkładki diecezjalne mają również „Gość Niedzielny”^[275] czy „Niedziela”^[276], ograniczające się głównie do informacji z życia archidiecezji warszawskiej.

Stacje radiowe

Z uwagi na swój status, Warszawa jest siedzibą kilkudziesięciu stacji radiowych, skierowanych zarówno do całego kraju, jak i na rynek lokalny. W mieście znajduje się siedziba Polskiego Radia, gdzie przygotowywane jest osiem programów ogólnopolskich: cztery analogowe oraz nadawane wyłącznie w radiofonii cyfrowej oraz

Biurowiec Agory przy ul. Czerskiej 8/10, siedziba „Gazety Wyborczej”

przez internet. Ponadto, z Warszawy nadaje lokalna rozgłośnia Polskie Radio RDC.

Poza stacjami publicznymi, Warszawa jest siedzibą Eurozetu (nadawcy Radia Zet, Antyradia, Meloradia, Chillizet i Radia Plus), Grupy Radiowej Time (Radio Eska, Eska Rock, Radio SuperNova, Vox FM) i Agory (Tok FM, Rock Radio, Radio Złote Przeboje, Radio Pogoda). Oddział w Warszawie posiada również Grupa RMF (gdzie przygotowane są lokalne mutacje RMF Classic i RMF Maxx, jak i wywiady z politykami na antenę RMF FM). Dodatkowo, z Warszawy nadają ponadregionalne Radio Wnet i Muzo.fm oraz nadawane lokalnie Radio Jutrzenka, Akademickie Radio Kampus, Radio Kolor oraz Radio Warszawa. Na terenie miasta swoje centrale mają także stacje internetowe takie jak Radio 357 i Radio Nowy Świat^[277].

Z terenu Warszawy emitowanych jest dwadzieścia osiem analogowych stacji radiowych (osiem z wieżowca Rondo 1, siedem z Centrum LIM, jedenaście z Pałacu Kultury i Nauki i kilka stacji z innych lokalizacji). Trzy stacje nadawane są także z RTCN Raszyn kilkanaście kilometrów od granicy miasta (nadajniki w mieście są tylko ich uzupełnieniem). Ponadto, w Warszawie odebrać można dwa multipleksy radia cyfrowego DAB+, zawierające piętnaście stacji. Dziesięć z nich znajduje się w multipleksie Polskiego Radia, zaś pięć w multipleksie testowym firmy komercyjnej. Osiem stacji radiowych dostępnych jest na terenie miasta wyłącznie cyfrowo^[278]. Na antenie Warszawy można również uzyskać dobry odbiór radiowej Jedyńki na falach długich z nadajnika w Solcu Kujawskim oraz, zależnie od posiadanego sprzętu i warunków rozgłoszenia zagraniczne^[279].

Stacje telewizyjne^[280]

W stolicy swoje centrale mają główne stacje telewizyjne w kraju, w tym Telewizja Polsat, Telewizja Polska, TVN czy TV Puls. Na początku 2022 roku spośród stacji nadających na ogólnopolskich multipleksach telewizji naziemnej (multipleksy 1, 2, 3, 4, 5 i 8) wyłącznie dwie z ponad trzydziestu oferowanych stacji miały siedziby poza Warszawą. Swoje siedziby w Warszawie mają również inne stacje telewizyjne emitowane satelitarnie, jak Telewizja Republika czy kanały grupy Canal+.

Jedyny dostępny naziemnie w telewizji program skierowany dla mieszkańców Warszawy tworzy lokalny oddział TVP3 Warszawa – od 2008 do 2011 roku jego konkurentem był TVN Warszawa, istniejący obecnie jako platforma internetowa. Emisję programów telewizyjnych dla Warszawy prowadzi Pałac Kultury i Nauki (w lutym 2022 roku pięć multipleksów w standardzie DVB-T i jeden w DVB-T2), podczas gdy emisje dużej mocy przeznaczone dla regionu Mazowsza realizowane są z RTCN Raszyn (pięć multipleksów w standardzie DVB-T i jeden w DVB-T2). Ponadto, dodatkowe programy oferuje emisja testowa Grupy Polsat realizowana z Warsaw Trade Tower. Łącznie, w Warszawie można odebrać naziemnie do czterdziestu siedmiu programów telewizyjnych – dwadzieścia osiem niekodowanych w standardzie DVB-T, dodatkowe siedem w standardzie DVB-T2 oraz kolejne dwanaście w ramach kodowanej części MUX-4.

Sport i rekreacja

Historia

Pierwsze warszawskie organizacje sportowe zaczęły powstawać w drugiej połowie XIX wieku. W 1878 powstało Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie. W 1886 zorganizowano Warszawskie Towarzystwo Cyklistów (WTC). Wtedy też odbyły się pierwsze większe imprezy sportowe. Pojawiła się również prasa sportowa, jak np. czasopismo „Kolarz, Wioślarz, Łyżwiarz”.

Stadion Narodowy

Dynamiczny rozwój warszawskiego sportu przypada jednak na pierwsze lata XX wieku. 25 sierpnia 1900 WTC wraz z pismem „Kolarz, Wioślarz, Łyżwiarz” zorganizowało pierwszy długodystansowy wyścig kolarski na trasie Warszawa – Lublin – Warszawa. Najlepszą polską cyklistką przełomu wieków była Karolina Kocięcka, która w 1900 wyruszyła rowerem z Warszawy do Paryża na II Igrzyska Olimpijskie i Wystawę Światową. Pierwsze na ziemiach polskich wyścigi kolarskie z udziałem prowadzącego motocykla odbyły się na torze kolarskim WTC na Dynasach podczas Wystawy Sportowej, którą otwarto 30 maja 1903. 4 czerwca miał miejsce wyścig amatorski, a 18 czerwca bito rekord przejazdu w ciągu jednej godziny. WTC brało też udział w przygotowaniu pierwszego na ziemiach polskich motocyklowego wyścigu szosowego na trasie o długości 100 kilometrów. Odbył się on pod Warszawą 2 sierpnia 1903.

Hala Torwar – największa hala w Warszawie (4824 miejsca na trybunach)

21 maja 1901 na terenie parku w Łazienkach otwarto tor wyścigów konnych o długości 2200 metrów. Posiadał on 24 przeszkody stałe oraz rowy i skarpy. Konkursy hippiczne odbywały się tam corocznie do wybuchu I wojny światowej.

Stadion Wojska Polskiego im. Marszałka Józefa Piłsudskiego

10 listopada 1905 rozpoczęło działalność w Warszawie pierwsze „gniazdo” „Sokoła” im. Tadeusza Kościuszki. 4 marca 1906 ukazał się natomiast pierwszy numer tygodnika „Sokół”. Było to skierowane do młodzieży pismo propagujące usprawniające i niezbędne w prawidłowym rozwoju ćwiczenia gimnastyczne. W październiku 1906 powstała zaś pierwsza kobieca organizacja gimnastyczna – gniazdo „Sokoła” o nazwie „Grażyna”, którego członkiniami mogły być tylko kobiety^[281]. Inicjatorką jej powstania była Helena Kuczalska-Prawdzcic.

29 września 1909 na Agrykoli w ramach Dni Sportu zorganizowanych przez sekcję gier Warszawskiego Koła Sportowego odbył się po raz pierwszy mecz drużyny Warszawskiego Klubu Sportowego z reprezentacją krakowskiej Wisły (7:0 dla Wisły). W październiku 1912 utworzono pierwszy wyłącznie kobiecy klub sportowy na ziemiach polskich – Warszawski Klub Wioślarzek^[282]. W listopadzie 1912 przy Nowym Świecie otwarto natomiast sztuczne lodowisko *Palais de Glace* z płytą lodową o powierzchni 1500 m kw.

Wybuch pierwszej wojny światowej nie zahamował rozwoju warszawskiego sportu. Obok już działających Klubu Sportowego „Polonia”, Akademickiego Związku Sportowego i Klubu Sportowego „Korona”, utworzono Związek Polskich Stowarzyszeń Sportowych i Gimnastycznych, którego zjazd połączony z

zawodami sportowymi odbył się w parku Agrykola w dniach 20–22 września 1918. W lutym 1917 powstało natomiast Polskie Towarzystwo Żeglugi Napowietrznej. W czerwcu 1917 utworzono pierwszą szkołę pływania dla kobiet, którą kierowała p. Łączewska – ówczesna mistrzyni pływacka. Od 29 kwietnia 1915 zaczął ukazywać się w Warszawie „Sport Polski” – jedyne pismo sportowe na ziemiach polskich podczas I wojny światowej. Wcześniej ukazywał się tygodnik ilustrowany „Sport”^{[283][284][285]}.

Obiekty sportowe

Największy obiekt sportowy w Warszawie to wielofunkcyjny Stadion Narodowy mieszczący 58 tys. widzów, na którym mogą się odbywać mecze piłkarskie, rugby, footballu amerykańskiego oraz widowiska rozrywkowe^[286]. Zastąpił dawny lekkoatletyczny Stadion Dziesięciolecia, który funkcjonował 1955–2007 i mieścił maksymalnie 100 tys. widzów. W Warszawie istnieją również: 31-tysięczny piłkarski Stadion Wojska Polskiego w Warszawie, lekkoatletyczne stadiony Gwardii Warszawa oraz Skry Warszawa oraz 7-tysięczny piłkarski Stadion Polonii.

W Warszawie jest także zlokalizowane kilkanaście hal sportowych, w tym największa, mogąca pomieścić na swoich trybunach 4 tys. widzów Hala Torwar, Tor wyścigów konnych na Służewcu, Tor łyżwiarski Stegny, kilka krytych lodowisk, kilkadziesiąt całorocznych basenów i kortów tenisowych, m.in. klubu sportowego Warszawianka. Mieszczą się tu siedziby Narodowego Centrum Sportu oraz Centrum Olimpijskiego.

Kluby sportowe

Do sezonu 2012/2013 dwa warszawskie kluby piłkarskie występowały w Ekstraklasie: Legia Warszawa oraz Polonia Warszawa (klub został rozwiązany po sezonie 2012/2013 za długi^[287]).

Główne warszawskie kluby sportowe, w których uprawia się różne dyscypliny sportowe (alfabetycznie)^[288]:

Poz.	Klub	Zał.	Dyscypliny	Obiekty	Pojemność	Lokalizacja
1.	<u>CWKS Legia Warszawa</u>	1916	piłka nożna, koszykówka, hokej na lodzie, siatkówka, lekkoatletyka, tenis ziemny, szermierka	<u>Stadion Wojska Polskiego</u>	30 967	ul. Łazienkowska 3
2.	<u>Polonia Warszawa</u>	1911	piłka nożna, koszykówka, szachy, pływanie, tenis stołowy, lekkoatletyka	<u>Stadion Polonii Warszawa</u>	7150	ul. Konwiktorska 6
3.	<u>KS Warszawianka</u>	1921	pływanie, tenis ziemny, piłka ręczna, szermierka	<u>Basen olimpijski i korty</u>	4 400 ^[289]	ul. Merliniego 2
4.	<u>RKS Skra Warszawa</u>	1921	lekkoatletyka, rugby, rzut młotem, piłka nożna	<u>Stadion Skry</u>	15 000 ^[290]	ul. Wawelska 5
5.	<u>WKS Gwardia Warszawa</u>	1948	piłka nożna, boks, lekkoatletyka, strzelectwo, judo, zapasy			

Imprezy sportowe

Przez Warszawę prowadzi trasa dorocznych zawodów kolarskich Tour de Pologne. Miasto jest również gospodarzem biegów masowych: Półmaratonu Warszawskiego (marzec), Maratonu Warszawskiego (maj/wrzesień), Biegu Wisły, Irena Run^[291] i Biegnij Warszawo (październik).

Korty KSP Warszawianka goszczą regularnie turnieje tenisowe m.in.: J&S Cup, Suzuki Warsaw Masters 2008 oraz Polsat Warsaw Open. Od 1921 odbywają się piłkarskie Derby Warszawy rozgrywane pomiędzy warszawskimi klubami Legia Warszawa i Polonia Warszawa. Na torze Służewiec odbywają się gonitwy konne – Wielka Warszawska. Regularnie odbywają się tu Halowe Mistrzostwa Polski Seniorów w Lekkoatletyce, Mistrzostwa Polski Seniorów w Lekkoatletyce, Memoriały Janusza Kusocińskiego oraz Kamili Skolimowskiej.

W 2008 Warszawa otrzymała tytuł Europejskiej Stolicy Sportu. W Warszawie funkcjonują sportowe towarzystwa: Cyklistów, Wioślarskie, Szachistów oraz Łyżwiarские.

W 2012 stolica była jednym z ośmiu miast-gospodarzy największego sportowego wydarzenia w Polsce – Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej. Na Stadionie Narodowym rozegrano łącznie pięć meczów: trzy w fazie grupowej (w tym dwa z udziałem reprezentacji Polski, z czego jeden był meczem otwarcia) oraz po jednym ćwierćfinale i półfinale.

TdP'2011 w Warszawie

Warszawa ubiega się o zorganizowanie IX Igrzysk Frankofonii w 2021^[292].

Rekreacja

Baseny

W Warszawie funkcjonuje ponad 30 basenów, w tym – w sezonie letnim – cztery odkryte: *Moczydło* przy Górczewskiej, *WOW Wisła Inflancka* przy ul. Inflanckiej, *Park Kultury w Powsinie* przy ul. Maślaków i w parku Szczęśliwickim^{[293][294]}.

Porty

W Warszawie funkcjonują trzy porty rzeczne: port Czerniakowski, port Praski i port Żerański.

Brzegi Wisły

W ostatnich latach oba brzegi Wisły stały się popularnym miejscem wypoczynku, rozrywki i rekreacji. Przebudowano bulwary wiślane, urządzono kilka plaż, a w sezonie letnim działają tam liczne klubokawiarnie^[295]. Na praskim brzegu rzeki, który zachował charakter zbliżony do naturalnego^[296], powstała m.in. nadwiślańska ścieżka rekreacyjna^[297], a w 2019 wybudowano pawilon edukacyjny w formie głazu^[298].

Religia

Kościoły i związki wyznaniowe

Warszawa jest siedzibą władz zwierzchnich i jednostek administracyjnych wielu Kościołów i związków wyznaniowych: Konferencji Episkopatu Polski, archidiecezji warszawskiej i diecezji warszawsko-praskiej Kościoła rzymskokatolickiego, władz zwierzchnich: Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego, Kościoła Chrześcijan Baptystów, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Kościoła Ewangelicko-Metodystycznego, Kościoła Zielonoświątkowego, Armii Zbawienia, władz zwierzchnich oraz diecezji warszawskiej Kościoła Polskokatolickiego, kustodii warszawskiej Kościoła Katolickiego Mariawitów, władz zwierzchnich (metropolii warszawskiej i całej Polski) oraz diecezji warszawsko-bielskiej i ordynariatu polowego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Z tego względu w stolicy znajdują się: jedna archikatedra, sześć katedr i dwie konkatedry.

W Warszawie znajdują się także parafie i zbory innych wyznań katolickich (w tym starokatolickich) i protestanckich, siedziby gmin żydowskich, wspólnot buddyjskich i gminy muzułmańskiej. Świadkowie Jehowy należeli w 2022 do 58 zborów^[299].

Religijność mieszkańców Warszawy

Podczas badania sondażowego, przeprowadzonego w 2010 przez zespół socjologów z UKSW, 66% ankietowanych mieszkańców Warszawy zadeklarowało się jako osoby wierzące, a 6% jako osoby niewierzące^[300]. Na msze uczęszczało 32% wiernych archidiecezji warszawskiej, oraz 34% wiernych diecezji warszawsko-praskiej^[301]. W 2016 Eucharystię przyjmowało ok. 15% wiernych^[302].

Z Warszawy co roku wyrusza kilka pieszych pielgrzymek na Jasną Górę, w tym najliczniejsza w Polsce, 300-letnia Warszawska Pielgrzymka Piesza, a także Warszawska Akademicka Pielgrzymka Metropolitalna i Praska Pielgrzymka Piesza Pomocników Matki Kościoła.

W stolicy znajduje się kilka sanktuariów maryjnych – m.in. sanktuarium Matki Boskiej Łaskawej z jej obrazem koronowanym w 1651 w obecności króla Jana Kazimierza. Matka Boska Łaskawa jest główną patronką Warszawy^[303]. Innym patronem miasta jest bł. Władysław z Gielniowa, bernaryn z kościoła św. Anny. Największym kultem jest otaczany św. Andrzej Bobola, patron metropolii warszawskiej, którego relikwie znajdują się w sanktuarium św. Andrzeja Boboli na Mokotowie^[304].

Galeria

Bazylika katedralna
św. Michała i św.
Floriana, katedra
diecezji warszawsko-
praskiej

Katedra Świętego
Ducha, główna
świątynia Kościoła
polskokatolickiego

Sobór Świętej Marii
Magdaleny, główna
świątynia polskiej
Cerkwi Prawosławnej

Synagoga Nożyków,
główna synagoga
Gminy Wyznaniowej
Żydowskiej w
Warszawie

Ośrodek Kultury
Muzułmańskiej i
meczet Ligi
Muzułmańskiej w RP

Kościół parafii
ewangelicko-
augsburskiej

Kościół ewangelicko-
reformowany

Zbór Stołeczny
Kościoła
Zielonoświątkowego

Zbór Kościoła
Chrześcijan
Baptystów

Kościół Matki Boskiej
Nieustającej Pomocy
parafii starokatolickiej
mariawitów

Przyroda

Około 223,26 km² (czyli ponad 43% Warszawy) miasta zajmują tereny zieleni: parki, lasy, zielen uliczna oraz zielen osiedlowa i zielen wokół obiektów użyteczności publicznej^[305].

Obszary chronione

Na północny zachód od Warszawy rozciąga się Puszcza Kampinoska. Większość terenów puszczy zajmuje Kampinoski Park Narodowy, stanowiący od 2000 rezerwat biosfery UNESCO. Warszawa jest jedyną stolicą w Europie graniczącą bezpośrednio z parkiem narodowym i częściowo wchodzącą w skład jego strefy ochronnej (dzielnice Bemowo i Bielany)^[306].

Na terenie miasta istnieje wiele obszarów i obiektów cennych przyrodniczo, objętych ochroną na mocy ustawy o ochronie przyrody:

- 12 rezerwatów przyrody
- 5 użytków ekologicznych
- 5 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych
- 486 pomników przyrody (2018), z czego 406 to aleje, grupy drzew i pojedyncze drzewa (z największą aleją lipową wzdłuż ul. Żwirki i Wigury), a 74 – pomniki przyrody w formie głazów (149 okazów), z których największy jest *Głaz Ursynowski* przy ul. Nutki – 9,6 m obwodu^{[305][307]}.

W granicach administracyjnych miasta znajduje się 6 obszarów Natura 2000^[308].

Park Ujazdowski

Park Młociński

Ponadto inne wartościowe tereny – dolina Wisły, Wilanówki, ciąg jezior oraz kompleksy leśne – weszły w skład Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Tereny leśne we wschodniej części Warszawy objęto granicami Mazowieckiego Parku Krajobrazowego^[305].

Lasy

Lasy zajmują ok. 8 tys. ha, co stanowi ok. 15% powierzchni Warszawy^[309]. W obrębie miasta znajduje się kilkanaście kompleksów leśnych. Część (np. Las Bielański) jest pozostałością Puszczy Mazowieckiej. Inne są kompleksami silnie przekształconymi, pochodzącymi z zalesień. Większość lasów znajdujących się w granicach administracyjnych Warszawy to bory sosnowe z domieszką brzoź i dębów. Niektóre mają dużą wartość przyrodniczą i chronione są w formie rezerwatów przyrody.

Największą część obszarów leśnych zajmują lasy prywatne pod nadzorem Prezydenta m.st. Warszawy (44%), pozostałe to las miejskie (38%) zarządzany przez jednostkę budżetową miasta pod nazwą Lasy Miejskie-Warszawa oraz lasy stanowiące własność Skarbu Państwa administrowane przez Lasy Państwowe (18%)^[305].

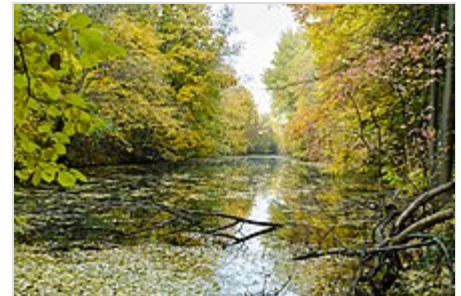
Największe zwarte obszary leśne Warszawy zlokalizowane są w obrębie Mazowieckiego Parku Krajobrazowego. Składają się z kilku dużych kompleksów leśnych, częściowo od siebie izolowanych, leżących na południowo-wschodnim skraju miasta: w dzielnicach Wesoła i Wawer i częściowo w podwarszawskich gminach. W skład Mazowieckiego Parku Krajobrazowego wchodzi m.in. rezerwat im. Króla Jana Sobieskiego z fragmentami dąbrów i grądów. Na północ od terenów Mazowieckiego Parku Krajobrazowego położone są rozległe Lasy Rembertowskie z rezerwatem Bagno Jacka, częściowo użytkowane przez siły zbrojne. Na ich południowym skraju leży leśny rezerwat Kawęczyn, a blisko niego rezerwat Olszynka Grochowska. Duże obszary leśne, sąsiadujące z Lasami Legionowskimi, znajdują się w dzielnicy Białoleka, m.in. Las Białoleka Dworska.

W lewobrzeżnej części Warszawy również znajduje się kilka rozległych obszarów leśnych, m.in.:

- Rezerwat przyrody Las Kabacki im. Stefana Starzyńskiego,
- Las Bielański
- Las Młociński,
- Park Leśny Bemowo.

Rezerwat przyrody Olszynka Grochowska

Rezerwat przyrody Morysin

Rezerwat przyrody Las Bielański

Część terenów przybrzeżnych w granicach administracyjnych miasta po obu stronach rzeki jest objętych siecią Natura 2000 – obszar Dolina Środkowej Wisły

Są tu także mniejsze fragmenty zbiorowisk leśnych o charakterze leśno-parkowym:

- Las Natoliński – rezerwat przyrody wchodzący w skład zespołu pałacowo-parkowego Park Natoliński. Przy granicy rezerwatu rośnie Dąb Mieszko I – najstarszy dąb w województwie mazowieckim^[310].
- Morysin – rezerwat przyrody w rejonie Wilanowa,
- Lasek na Kole.

Wody

Na terenie Warszawy znajduje się kilkadziesiąt zbiorników wodnych i cieków, niektóre z nich mają dużą wartość przyrodniczą i krajobrazową. W skład wód stojących wchodzi m.in. kilka zbiorników o charakterze jezior, będących starorzeczami Wisły (Jezioro Wilanowskie, Jeziorko Czerniakowskie, Jezioro Powsinkowskie, Jezioro Kamionkowskie, Jezioro Goławskie, Łacha Potocka), kilka zbiorników torfowiskowych, kilkanaście stawów parkowych i sztuczne zbiorniki (przeważnie fosi) będące pozostałościami XIX-wiecznych fortyfikacji Warszawy, a także pozostałości po wyrobiskach gliny w formie glinianek (w parku Szczęśliwickim, parku Moczydło, Glinianki Sznajdra, Staw Koziorożca, Stawy Cietrzewia itd.).

Największym (ok. 19,5 ha) naturalnym zbiornikiem wodnym w Warszawie jest Jeziorko Czerniakowskie^[311], mające status rezerwatu przyrody. Inne duże zbiorniki (o powierzchni kilkunastu ha) to także Jezioro Powsinkowskie (cenne przyrodniczo: m.in. jako ostoja ptaków wodno-błotnych i ze względu na rzadkie gatunki bentosowych bezkręgowców^[312]) i Jezioro Wilanowskie. W dużych warszawskich parkach znajduje się wiele stawów parkowych, jednak tylko niektóre z nich mają charakter zbiorników trwałych (Łazienki Królewskie, park Moczydło, park Szczęśliwicki, park Skaryszewski, Dolinka Służewiecka), z pozostałych (np. Pole Mokotowskie, park Ujazdowski, Kanał Piaseczyński) woda jest regularnie spuszczana, okresowo usuwane są rośliny i osady, co uniemożliwia występowanie w nich większości typowych przedstawicieli słodkowodnej fauny i flory.

Na terenie Warszawy występują chronione prawem torfowiska, na których znajdują się malownicze zbiorniki wodne (m.in. Macierowe Bagno i Bagno Jacka w Wesołej oraz Torfy i Biały Ług w Wawrze). Częściową ochroną prawną jako użytek ekologiczny objęte jest Jeziorko Imielińskie na Ursynowie.

Na terenie miasta znajduje się wiele sztucznych zbiorników wodnych będących pozostałościami po XIX-wiecznych fortyfikacjach. Należą do nich m.in.:

Dąb Mieszko I w dzielnicy Ursynów
– najstarsze drzewo tego gatunku na Mazowszu (ok. 600 lat)

Głaz Ursynowski – największy głaz narzutowy na terenie Warszawy

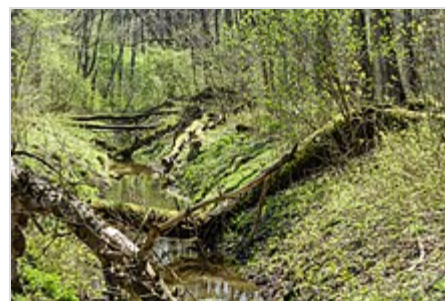

Jeziorko Kamionkowskie

- fosa Fortu Wawrzyszew – obecnie jeden z bardziej czystych zbiorników tej części Warszawy
- fosa Fortu Bema – dostępna dla zwiedzających wraz z parkiem utworzonym na terenie fortyfikacji, w ostatnich latach uregulowana i odnowiona łącznie z całym kompleksem
- Fosa Babicka wokół Fortu Babice – zbiornik niedostępny dla publiczności (zajęty przez Wojsko Polskie)
- fosa Fortu Blizne
- fosa Fortu Okęcie – znajdująca się w rękach prywatnych
- fosa Fortu Zbarż – publicznie dostępna, obfitująca w ryby
- fosa Fortu Piłsudskiego
- fosa Fortu Czerniaków, obecnie Park im. Czesława Szczubelka
- Bernardyńska Woda.

Łacha Siekierkowska, po lewej widoczne Sanktuarium Matki Bożej Nauczycielki Młodzieży

Rzeka Rudawka w rezerwacie przyrody Las Bielański

Wiele fragmentów przepływającej przez Warszawę Wisły, zwłaszcza na wschodnim brzegu, jest bardzo cennych przyrodniczo, zarówno ze względu na gnieźdzące się tu ptaki^[313] (np. Rezerwat Wyspy Zawadowskie w Wilanowie i Wawrze), jak i liczne populacje ryb, a także rzadkich bezkregowców. Około 20 trwałych cieków i kanałów jest elementem środowiska przyrodniczego Warszawy, m.in. silnie zdegradowany, choć wciąż atrakcyjny przyrodniczo kilkunastokilometrowy Kanał Żerański (Królewski) łączący Wisłę z Jeziolem Zegrzyńskim i malownicza rzeka Wilanówka, płynąca fragmentami wśród wiejskiego i półnaturalnego krajobrazu. Wiele starych cieków wodnych, takich jak Drna, Rudawka i Żurawka, zostało skanalizowanych.

Środowiska słodkowodne Warszawy i ich otoczenie to, jak w przypadku innych wielkich miast rezerwuary różnorodności biologicznej, podlegają coraz większej presji ze strony otaczających silnie zurbanizowanych obszarów (rozpełzanie się miasta).

Ogrody działkowe

W 2018 w Warszawie istniało ok. 170 ogrodów działkowych, które zajmowały ponad 2% powierzchni miasta^[314].

Fauna

W Warszawie żyje co najmniej 4000 gatunków zwierząt, w tym: wydra, bóbr, bączek zwyczajny^[315], rzekotka drzewna, traszka grzebieniasta, bocian czarny, kumak nizinny^[316].

Osoby związane z Warszawą

Honorowi obywatele

Sąsiednie gminy

Izabelin, Jabłonna, Józefów, Konstancin-Jeziorna, Lesznowola, Łomianki, Marki, Michałowice, Nieporęt, Ożarów Mazowiecki, Piaseczno, Piastów, Raszyn, Stare Babice, Sulejówek, Wiązowna, Ząbki, Zielonka

Miasta partnerskie

Lista miast partnerskich Warszawy^[317]:

▪ <u>Düsseldorf</u> , <u>Niemcy</u> (1989)	▪ <u>Wilno</u> , <u>Litwa</u> (1998)
▪ <u>Hamamatsu</u> , <u>Japonia</u> (1990)	▪ <u>Paryż</u> , <u>Francja</u> (1999)
▪ <u>Île-de-France</u> , <u>Francja</u> (1990)	▪ <u>Hanoi</u> , <u>Wietnam</u> (2000)
▪ <u>Toronto</u> , <u>Kanada</u> (1990)	▪ <u>Wiedeń</u> , <u>Austria</u> (2001)
▪ <u>Berlin</u> , <u>Niemcy</u> (1991)	▪ <u>Astana</u> , <u>Kazachstan</u> (2002)
▪ <u>Stambuł</u> , <u>Turcja</u> (1991)	▪ <u>Ryga</u> , <u>Łotwa</u> (2002)
▪ <u>Tel Awiw-Jafa</u> , <u>Izrael</u> (1992)	▪ <u>Budapeszt</u> , <u>Węgry</u> (2005)
▪ <u>Harbin</u> , <u>Chiny</u> (1993)	▪ <u>Oslo</u> , <u>Norwegia</u> (2006)
▪ <u>Kijów</u> , <u>Ukraina</u> (1994)	▪ <u>Odessa</u> , <u>Ukraina</u> (2010)
▪ <u>Tajpej</u> , <u>Tajwan</u> (1995)	▪ <u>Tbilisi</u> , <u>Gruzja</u> (2010)
▪ <u>Chicago</u> , <u>Stany Zjednoczone</u> (1995)	▪ <u>Charków</u> , <u>Ukraina</u> (2011)
▪ <u>Seul</u> , <u>Korea Południowa</u> (1996)	▪ <u>Zagrzeb</u> , <u>Chorwacja</u> (2011)
▪ <u>Rio de Janeiro</u> , <u>Brazylia</u> (1997)	

Uwagi

a. Sejmy koronacyjne nadal odbywały się w Krakowie.

Przypisy

1. Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2023 roku. Tabl. 21 Powierzchnia, ludność oraz lokaty według gmin (<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2023-roku,7,20.html>). [w:] *Główny Urząd Statystyczny* [online]. stat.gov.pl, 20 lipca 2023. [dostęp 2023-09-12].
2. Ustawa z dnia 15 marca 2002 r. o ustroju miasta stołecznego Warszawy (Dz.U. z 2018 r. poz. 1817 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180001817>)).

3. Jak mówić o Warszawie (<https://um.warszawa.pl/waw/markawarszawa/warszawa-jak-o-niej-mowimy>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl. [dostęp 2024-03-15].
4. Art. 29 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjętej przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisanej przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483>)).
5. Mazowiecki urząd wojewódzki w Warszawie – Dane kontaktowe (<https://www.gov.pl/web/uw-mazowiecki/dane-kontaktowe>) – www.gov.pl.
6. *Encyklopedia Warszawy* 1994 ↓, s. 204.
7. Stanisław Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 111.
8. *Encyklopedia Warszawy* 1994 ↓, s. 1039.
9. Wojciech Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 29.
10. Zob. art. 1 ust. 1 *Ustawy warszawskiej*.
11. Art. 5 i 14 ustawy z dnia 15 marca 2002 r. o ustroju miasta stołecznego Warszawy.
12. The World According to GaWC 2020 (<https://www.lboro.ac.uk/microsites/geography/gawc/world2020t.html>). [w:] *Loughborough University* [on-line]. lboro.ac.uk. [dostęp 2022-05-09]. (ang.).
13. Kwiryna Handke: *Dzieje Warszawy nazwami pisane*. Warszawa: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2011, s. 71. ISBN 978-83-62189-08-3.
14. Drozdowski i Zahorski 2004 ↓, s. 11.
15. Aleksander Gieysztor, Janusz Durko: *Warszawa. Jej dzieje i kultura*. Warszawa: Arkady, 1980, s. 25. ISBN 83-213-2958-6.
16. Kazimierz Rymut: *Nazwy miast Polski*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, s. 256. ISBN 83-04-02436-5.
17. *Encyklopedia Warszawy* 1994 ↓, s. 412.
18. Kampinoski Park Narodowy (http://kampinoski-pn.gov.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=36). [dostęp 2009-11-23].
19. *Wielka Encyklopedia PWN* 2005 ↓, s. 569.
20. *Wielka Encyklopedia PWN* 2005 ↓, s. 573.
21. Geoportal (<http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/?gpmmap=gp0&bbox=635656.9210196746,486346.26327666966,638338.1710196746,487646.26327666966&SRS=2180>). Główny Urząd Geodezji i Kartografii. [dostęp 2012-03-01].
22. *Geografia. Stan i ochrona środowiska*, [w:] Barbara Czerwińska-Jędrusiak (red.), *Rocznik Statystyczny Warszawy 2019* (<https://warszawa.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-warszawy-2019,6,16.html>) [pdf], Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa 2019, s. 85, ISSN 1425-9486 (<http://worldcat.org/issn/1425-9486>) (pol.).
23. *Wielka Encyklopedia PWN* 2005 ↓, s. 571.
24. Opracowanie ekofizjograficzne do studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy (https://web.archive.org/web/20210109182829/http://architektura.um.warszawa.pl/sites/default/files/files/atlas_ekofizjograficzny.pdf). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. architektura.um.warszawa.pl, 2006. s. 15. [dostęp 2016-05-25]. [zarchiwizowane z tego adresu (http://www.architektura.um.warszawa.pl/sites/default/files/files/Ekofizjografia_tekst.pdf) (2021-01-09)]].
25. Chrościcki i Rottermund 1977 ↓, s. 8.

26. Irmína Głowacka i in.: *Monografia przyrodnicza gminy Warszawa-Centrum*. Warszawa: Agencja Wydawniczo-Reklamowa Dino, 1999, s. 14. ISBN 83-900751-5-6.
27. Jarosław Zieliński: Bielany sprzed 170 lat (<http://www.bielany.waw.pl/page/index.php?str=53>). Urząd Dzielnicy Bielany, 2007. [dostęp 2008-12-04].
28. Weatherbase: Historical Weather for Warsaw, Poland (<http://www.weatherbase.com/weather/weather.php3?s=57321&refer=>). [dostęp 2008-02-11]. (ang.).
29. M.C. Peel, B.L. Finlayson, T.A. McMahon. *Updated world map of the Köppen-Geiger climate classification* (<http://www.hydrol-earth-syst-sci.net/11/1633/2007/hess-11-1633-2007.html>). „Hydrol. Earth Syst. Sci.”. 11, s. 1633–1644, 2007. ISSN 1027-5606 (<http://worldcat.org/issn/1027-5606>).
30. Krzysztof Błażejczyk: Klimat i bioklimat Warszawy (<http://www.igipz.pan.pl/geoekoklimat/Warszawa>). [dostęp 2010-10-27].
31. Krzysztof Błażejczyk i in.: *Miejska wyspa ciepła w Warszawie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno, 2014, s. 40–43. ISBN 978-83-7963-018-9.
32. Krzysztof Błażejczyk i in.: *Miejska wyspa ciepła w Warszawie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno, 2014, s. 41. ISBN 978-83-7963-018-9.
33. Krzysztof Błażejczyk i in.: *Miejska wyspa ciepła w Warszawie*. Informator (https://www.igipz.pan.pl/tl_files/igipz/ZGiK/projekty/UHI/2014/mwc_w_warszawie_informator.pdf). [w:] *Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN* [on-line]. 2014. s. 11. [dostęp 2021-12-23].
34. Warsaw, Poland (<https://web.archive.org/web/20180717183727/http://climatebase.ru/station/12375/from2000/?lang=en>). climatebase.ru. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://climatebase.ru/station/12375/from2000/?lang=en>) (2018-07-17)]. – climatebase.ru.
35. Warsaw Climate (<http://www.weather2travel.com/climate-guides/poland/warsaw.php>) – weather2travel.
36. ПОГОДА в Варшаве (<http://www.pogodaiklimat.ru/climate2/12375.htm>) – pogodaiklimat.ru.
37. Drozdowski i Zahorski 2004 ↓, s. 9.
38. Drozdowski i Zahorski 2004 ↓, s. 10.
39. Chrościcki i Rottermund 1977 ↓, s. 9.
40. Wielka Encyklopedia PWN 2005 ↓, s. 574.
41. Henryk Rutkowski: *Wprowadzenie*, [w:] Henryk Rutkowski (red.) *Początki Warszawy. Spojrzenie po 700 latach*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015, s. 9. ISBN 978-83-7181-921-6.
42. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 700.
43. Chrościcki i Rottermund 1977 ↓, s. 10-11.
44. Olgierd Puciata, Hanna Szwankowska, Eugeniusz Szwankowski, Stanisława Żaryn (red.): *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sztuka, 1955.
45. Stanisław Herbst (red. nauk.): *Cztery wieki Mazowsza*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Nasza Księgarnia, 1968, s. 13.
46. Ignacy Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 27.
47. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 300.
48. Warszawa w latach 1526–1795 1984 ↓, s. 9.
49. Bożena Wierzbicka: *Gmachy i wnętrza sejmowe w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998, s. 10–11, 93. ISBN 83-7059-285-6.
50. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 512.
51. Irena Gieysztorowa, Andrzej Zahorski, Juliusz Łukasiewicz: *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Nasza Księgarnia, 1968, s. 46.

52. Warszawa w latach 1526–1795 1984 ↓, s. 13.
53. Aleksander Gieysztor, Stanisław Herbst, Stanisław Lorentz, Władysław Tomkiewicz, Jan Zachwatowicz: *Zamek Królewski w Warszawie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, s. 69.
54. Henryk Chodźko, Janusz Bielecki: *Zamek Królewski w Warszawie*. Warszawa: 2004, s. 28. ISBN 83-05-13330-3.
55. Warszawa w latach 1526–1795 1984 ↓, s. 9, 144.
56. Andrzej Zahorski: *Warszawa – stolica Polski (do 1795 r.), [w:] Warszawa stolica Polski*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980, s. 13. ISBN 83-01-01741-4.
57. Jan Stanisław Bystron: *Warszawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, s. 45.
58. Warszawa w latach 1526–1795 1984 ↓, s. 19.
59. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 693.
60. Adam Kersten: *Warszawa kazimierzowska 1648–1668*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971, s. 287.
61. Warszawa w latach 1526–1795 1984 ↓, s. 188-191.
62. Warszawa w latach 1526–1795 1984 ↓, s. 296-298.
63. Ewa Klekot (red.): *Dane warszawskie*. Warszawa: Muzeum Warszawy, s. Tab. *Pierwsze razy*. ISBN 978-83-65777-55-3.
64. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 115.
65. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 63.
66. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 839, 876.
67. Warszawa w latach 1526–1795 1984 ↓, s. 316-318.
68. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 1041.
69. Alicja Okońska: *Marcin Zaleski: malarz Warszawy*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990, s. 48, 77. ISBN 83-03-03152-X.
70. Kieniewicz 1976 ↓, s. 23.
71. Jan Wysocki, *Powstanie diecezji warszawskiej*, Leszno k. Błonia: Wydawnictwo Lumen, 1998, s. 45, 46, ISBN 978-83-85649-19-9.
72. Kieniewicz 1976 ↓, s. 24-25.
73. Marian Gajewski: *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, s. 230. ISBN 83-06-00089-7.
74. Wojciech Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2012, s. 150.
75. Kieniewicz 1976 ↓, s. 122.
76. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 476.
77. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 510.
78. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 520.
79. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 883.
80. Marian Gajewski: *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979, s. 93. ISBN 83-06-00089-7.
81. Malte Rolf: *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, s. 207. ISBN 978-83-235-2572-1.
82. Dunin-Wąsowicz 1974 ↓, s. 22.
83. Jan Stanisław Bystron: *Warszawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, s. 288.

84. Barbara Hensel-Moszczyńska, Anna Topolska (red.): *Odzyskana społeczność. Warszawa 1915–1918*. Muzeum Warszawy, 2018, s. 17. ISBN 978-83-65777-56-0.
85. Dunin-Wąsowicz 1974 ↓, s. 25-35.
86. Adam Szczypiorski: *Od Piotra Drzewickiego do Stefana Starzyńskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1968, s. 48–49.
87. Maria Nietyksza, Witold Pruss: *Zmiany w układzie przestrzennym Warszawy*, [w:] Irena Pietrza-Pawłowska (red.) *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.* Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 41–43, s. 1973.
88. Gabriela Zalewska: *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996, s. 53. ISBN 83-01-12054-1.
89. Bartoszewski, Brzeziński i Moczulski 1970 ↓, s. 7.
90. Bartoszewski, Brzeziński i Moczulski 1970 ↓, s. 12.
91. Bartoszewski, Brzeziński i Moczulski 1970 ↓, s. 26.
92. Krzysztof Dunin-Wąsowicz: *Warszawa w latach 1939–1945*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe: 1984, s. 42–43. ISBN 83-01-04207-9.
93. Dunin-Wąsowicz 1980 ↓, s. 100.
94. Ruta Sakowska: *Ludzie z dzielnic zamkniętej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993, s. 9. na książce wydrukowano ISBN 83-01-11146-X. ISBN 83-01-11147-X.
95. Ruta Sakowska: *Ludzie z dzielnic zamkniętej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993, s. 29. na książce wydrukowano ISBN 83-01-11146-X. ISBN 83-01-11147-X.
96. Engelking i Leociak 2013 ↓, s. 86,91.
97. Israel Gutman: *Żydzi warszawscy 1939–1943*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 1993, s. 100. ISBN 83-85249-26-5.
98. Engelking i Leociak 2013 ↓, s. 820.
99. Engelking i Leociak 2013 ↓, s. 821-824.
100. Dunin-Wąsowicz 1980 ↓, s. 101,107.
101. Dunin-Wąsowicz 1980 ↓, s. 114.
102. *Warszawa. Jej dzieje i kultura*. Aleksander Gieysztor (red.), Janusz Durko (red.). Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”, 1980, s. 523. ISBN 83-213-2958-6.
103. Kazimierz Sobczak. *Operacja praska*. „Rocznik Warszawski”. I, s. 212, 1960.
104. Drozdowski i Zahorski 2004 ↓, s. 371.
105. Lech Królikowski: *Warszawa – dzieje fortyfikacji*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2011, s. 221. ISBN 978-83-7436-269-6.
106. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 1046.
107. Krzysztof Komorowski (red.): *Warszawa walczy 1939–1945. Leksykon*. Warszawa: Fundacja Polska Walczy i Wydawnictwo Bellona, 2015, s. 557. ISBN 978-83-1113474-4.
108. Józef Sigalin: *Warszawa 1944–1980. Z archiwum architekta. Tom 1*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986, s. 56. ISBN 83-06-01187-2.
109. Stanisław Tołwiński: *Czy były wątpliwości co do odbudowy nowej Warszawy na dawnym miejscu?*, [w:] *Warszawa stolica Polski Ludowej. Zeszyt 2*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, s. 46.
110. Grzegorz Piątek: *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B, 2020, s. 59. ISBN 978-83-280-3725-0.
111. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 70.
112. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 928.

113. *Encyklopedia Warszawy 1994* ↓, s. 798.
114. Piotr Majewski: *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2005, s. 311. ISBN 83-7436-003-8.
115. *Warszawa. Jej dzieje i kultura*. Aleksander Gieysztor (red.), Janusz Durko (red.). Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”, 1980, s. 522. ISBN 83-213-2958-6.
116. Grzegorz Piątek: *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B, 2020, s. 104–105. ISBN 978-83-280-3725-0.
117. *Encyklopedia Warszawy 1994* ↓, s. 563.
118. Karol Małcużyński, Wacław Wojnacki: *Zwiedzamy nową Warszawę*. Warszawa: Spółdzielczy Instytut Wydawniczy „Kraj”, 1950, s. 51.
119. Karol Małcużyński, Wacław Wojnacki: *Zwiedzamy nową Warszawę*. Warszawa: Spółdzielczy Instytut Wydawniczy „Kraj”, 1950, s. 52.
120. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 maja 1951 r. w sprawie zmiany granic miasta stołecznego Warszawy (Dz.U. z 1951 r. nr 27, poz. 199 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19510270199>)).
121. *Kronika wydarzeń w Warszawie 1945–1958*. „Warszawskie Kalendarz Ilustrowany 1959”, s. 62, 1958. Wydawnictwo Tygodnika Ilustrowanego „Stolica”.
122. Krzysztof Jabłoński i in.: *Warszawa: portret miasta*. Warszawa: Arkady, 1984, s. strony nienumerowane (Kronika odbudowy, budowy i rozbudowy 1945–1982). ISBN 83-213-2993-4.
123. Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz.U. z 1952 r. nr 33, poz. 232 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19520330232>)).
124. Zbigniew Bania, Tadeusz Jaroszewski: *Pałac Rady Ministrów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980, s. 165. ISBN 83-01-01323-0.
125. Paweł Zuchniewicz: *Papieska Warszawa*. Warszawa: Centrum Myśli Jana Pawła II w Warszawie, 2006, s. 6.
126. Kazimierz Madej: *Polskie symbole wojskowe 1943–1978*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1980, s. 164. ISBN 83-11-06410-5.
127. *Ustanowienie Orderu Virtuti Militari* (<https://muzhp.pl/pl/e/1720/ustanowienie-orderu-virtuti-militarii>). [w:] *Muzeum Historii Polski* [on-line]. [dostęp 2021-11-09].
128. *Encyklopedia Warszawy 1994* ↓, s. 565.
129. Henryk Holder: *Ordery i odznaczenia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. Warszawa: MON, 1963, s. 14.
130. *Madej 1980* ↓, s. 154.
131. *Encyklopedia Warszawy 1994* ↓, s. 566.
132. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 12 sierpnia 1954 o wznowieniu Krzyża i Medalu Niepodległości (http://eprints.hist.pl/243/1/1959-04-24_nr2.pdf). [w:] *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* [on-line]. Londyn, 1959-04-24. s. 19–21. [dostęp 2015-08-11].
133. Ustawa z dnia 30 września 1998 r. o zmianie ustawy o ustanowieniu Warszawskiego Krzyża Powstańczego (Dz.U. z 1998 r. nr 156, poz. 1017 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19981561017>)).
134. GUS, *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2023 roku* (<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2023-roku,7,20.html>) [online], stat.gov.pl [dostęp 2023-07-29] (pol.).

135. *Raport o stanie miasta. Warszawa dostępna, różnorodna i rozwijająca się*. Warszawa: Urząd m.t. Warszawy, 2018, s. 6.
136. Jakub Bijak, Anna Kicingier. *Studium metodologiczne oszacowania rzeczywistej liczby ludności Warszawy* (http://www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr_wp_2007-02.pdf). „CEFMR Working Paper”. 2/2007, 2007. ISSN 1732-0631 (<http://worldcat.org/issn/1732-0631>).
137. Michał Wojtczuk. *Ilu jest warszawiaków*. „Gazeta Stołeczna (dodatek specjalny Warszawa 2030)”, s. 1, 3 października 2015.
138. 1939–1979 Roczniki statystyczne GUS.
139. Krystyna Krzyżakowa, *Problemy harmonijnego rozwoju Warszawy, Rozmowa z wiceprezydentem m.st. Warszawy mgr inż. Jerzym Brzostkiem*. „Stolica”, Nr 41 (1556), 9 października 1977 r.
140. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1974 r. w sprawie ograniczenia pobytu stałego osób zamierzających zamieszkać na terenie m.st. Warszawy., Dz.U. z 1975 r. nr 1, poz. 4 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19750010004>).
141. Symbole Warszawy (<http://symbole.um.warszawa.pl/symbole-warszawy>). um.warszawa.pl. s. Urząd m.st. Warszawy. [dostęp 2017-04-08].
142. Stefan Krzysztof Kuczyński: *Herb Warszawy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, s. 92, 94.
143. Stefan Krzysztof Kuczyński: *Herb Warszawy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, s. 97.
144. Warszawa ma swój hejnał (<http://www.um.warszawa.pl/node/13136>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 14 stycznia 2008. [dostęp 2019-06-19].
145. Magdalena Niziołek: *Problemy ustroju aglomeracji miejskich*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2008, s. 231. ISBN 978-83-7526-542-2.
146. Biuletyn Informacji Publicznej. Statut m.st. Warszawy (http://bip.warszawa.pl/Menu_podmiotowe/Warszawa/statut.htm). [dostęp 2010-02-28].
147. Miasta członkowskie (332) (<https://www.miasta.pl/miasta>). [w:] *Związek Miast Polskich* [on-line]. miasta.pl. [dostęp 2020-07-28].
148. Dz.U. z 2022 r. poz. 1277 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220001277>).
149. Dz.U. z 2018 r. poz. 1817 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180001817>).
150. Magdalena Łań: Warszawa ma nowego prezydenta (<http://web.archive.org/web/20181122215720/http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/warszawa-ma-nowego-prezydenta>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 22 listopada 2018. [dostęp 2018-11-22].
151. Zastępca Prezydenta m.st. Warszawy – Michał Olszewski (http://bip.warszawa.pl/Menu_podmiotowe/Zastepcy_Prezydenta/Michal_Olszewski/default.htm).
152. Zarządzenie nr 1812/2018 Prezydenta m.st. Warszawy z 23 listopada 2018 r. w sprawie określenia liczby i powołania zastępców Prezydenta m.st. Warszawy (<https://bip.warszawa.pl/NR/exeres/3801FFDD-1146-4644-A1E7-F530064577E6.frameless.htm>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. bip.warszawa.pl, 23 listopada 2018. [dostęp 2018-11-23].
153. Aldona Machnowska-Góra – Zastępca Prezydenta m.st. Warszawy (https://bip.warszawa.pl/Men_u_podmiotowe/zastepcy_prezydenta/Aldona_Machnowska_Gora/default.htm). bip.warszawa.pl, 18 listopada 2020. [dostęp 2020-11-19].
154. Warszawa: połowa nowego zarządu miasta to kobiety (<https://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/warszawa-po-owa-nowego-zarz-du-miasta-kobiety>). bip.warszawa.pl, 18 listopada 2020. [dostęp 2020-11-19].

155. To ona zastąpi Rabejka. Jest nowa wiceprezydentka Warszawy (<https://wiadomosci.onet.pl/warszawa/warszawa-to-ona-zastapi-rabejka-jest-nowa-wiceprezydentka-stolicy/q7btvmx>). onet.pl/warszawa, 18 listopada 2020. [dostęp 2020-11-18].
156. Tomasz Bratek zastępcą prezydenta m.st. Warszawy (<https://um.warszawa.pl/-/tomasz-bratek-za-stepca-prezydenta-m-st-warszawy>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 5 listopada 2021. [dostęp 2021-11-08].
157. Radni m.st. Warszawy (https://web.archive.org/web/20190716192604/https://bip.warszawa.pl/Menu_podmiotowe/rada_warszawy_2014_2018/Radni/default.htm). bip.warszawa.pl/. [dostęp 2016-05-24].
158. Państwowa Komisja Wyborcza: Wybory samorządowe (<http://wybory2002.pkw.gov.pl/grada/gw1/w14/m1465/index.html>). wybory2002.pkw.gov.pl. [dostęp 2015-10-12].
159. Geografia wyborcza – Wybory samorządowe – Państwowa Komisja Wyborcza (<http://wybory2006.pkw.gov.pl/kbw/wynikiRadaMiasta1a4b.html?jdn=146501>). wybory2006.pkw.gov.pl. [dostęp 2015-10-12].
160. Wybory Samorządowe 2010 – Geografia wyborcza – Województwo mazowieckie – miasto st. Warszawa (<http://wybory2010.pkw.gov.pl/geo/pl/140000/146501.html#tabs-4>). wybory2010.pkw.gov.pl. [dostęp 2015-10-12].
161. Znamy skład nowej Rady Warszawy! Oto pełna lista radnych miasta! (http://www.se.pl/wiadomosci/polska/warszawa/znamy-sklad-nowej-rady-warszawy-oto-pelna-lista-radnych-miasta_466615.html). se.pl. [dostęp 2015-10-12].
162. Wybory samorządowe 2018. Miasto Stołeczne Warszawa. Wyniki wyborów do Rady m.st. Warszawy (https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/geografia/146501#results_elect_council). [w:] *Państwowa Komisja Wyborcza* [on-line]. wybory2018.pkw.gov.pl. [dostęp 2019-01-04].
163. Uchwała nr LXIV/1995/2009 z 22-10-2009 (<http://bip.warszawa.pl/NR/exeres/874D1792-8EAC-4EA9-A936-1654259E8707,frameless.htm>). [w:] *Rada m.st. Warszawy* [on-line]. bip.warszawa.pl, 22 października 2009. [dostęp 2015-08-20].
164. Art. 4 ust. Statutu Młodzieżowej Rady miasta stołecznego Warszawy. Załącznik do uchwały nr LXIV/1995/2009 Rady m.st. Warszawy z dnia 22 października 2009 r. w sprawie powołania Młodzieżowej rady m.st. Warszawy Uchwała nr LXIV/1995/2009 z 22-10-2009 (<http://bip.warszawa.pl/NR/exeres/874D1792-8EAC-4EA9-A936-1654259E8707,frameless.htm>). [w:] *Rada m.st. Warszawy* [on-line]. bip.warszawa.pl, 22 października 2009. [dostęp 2015-08-20].
165. Art. 8–10 Statutu Młodzieżowej Rady miasta stołecznego Warszawy. Załącznik do uchwały nr LXIV/1995/2009 Rady m.st. Warszawy z dnia 22 października 2009 r. w sprawie powołania Młodzieżowej rady m.st. Warszawy Uchwała nr LXIV/1995/2009 z 22-10-2009 (<http://bip.warszawa.pl/NR/exeres/874D1792-8EAC-4EA9-A936-1654259E8707,frameless.htm>). [w:] *Rada m.st. Warszawy* [on-line]. bip.warszawa.pl, 22 października 2009. [dostęp 2015-08-20].
166. Krystyna Krzyżakowa: *Zapiski statystyczne*, [w:] *Kalendarz Warszawski'88*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987, s. 136. ISBN 83-03-01684-9.
167. Artykuł 4 ustawy z dnia 15 marca 2002 r. o ustroju miasta stołecznego Warszawy (Dz.U. z 2002 r. nr 41, poz. 361 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20020410361>)).
168. Załącznik do uchwały nr LXII/1789/2005 Rady miasta stołecznego Warszawy z dnia 24 listopada 2005 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Miasta Stołecznego Warszawy do 2020 roku (<https://bip.warszawa.pl/NR/exeres/35BA3E76-B8DF-4B16-928A-E82B76CA4980,frameless.htm>). [w:] *Rada m.st. Warszawy* [on-line]. bip.warszawa.pl, 1 grudnia 2005. [dostęp 2019-06-25].

169. Załącznik do uchwały nr LXVI/1800/2018 Rady miasta stołecznego Warszawy z dnia 10 maja 2018 r. w sprawie przyjęcia strategii rozwoju miasta stołecznego Warszawy do 2030 roku (<http://bip.warszawa.pl/NR/exeres/C4CFFB19-79DD-4CA5-8054-9E4D784A19DA,frameless.htm>). [w:] *Rada m.st. Warszawy* [on-line]. bip.warszawa.pl, 14 maja 2018. [dostęp 2019-06-25].
170. Strategia #Warszawa2030 | #Warszawa2030 (<https://web.archive.org/web/20181126163904/http://2030.um.warszawa.pl/strategia-warszawa2030/>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. 2030.um.warszawa.pl. [dostęp 2019-06-11]. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://2030.um.warszawa.pl/strategia-warszawa2030/>) (2018-11-26)].
171. Warszawa z platynowym certyfikatem ISO 37120 (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/warszawa-z-platynowym-certyfikatem-iso-37120>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 22 października. [dostęp 2019-10-27].
172. Barometr Warszawski (<http://www.um.warszawa.pl/o-warszawie/warszawa-w-liczbach/barometr-warszawski>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 26 lipca 2012. [dostęp 2019-02-25].
173. World Heritage List: Historic Centre of Warsaw (<http://whc.unesco.org/en/list/30>). [dostęp 2009-01-28]. (ang.).
174. Tomasz Urzykowski: Dokumenty z odbudowy Warszawy dziedzictwem ludzkości (http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,9758265,Dokumenty_z_odbudowy_Warszawy_dziedzictwem_ludzkości.html). [w:] *Gazeta Stołeczna* [on-line]. 2011-06-10. [dostęp 2011-06-14].
175. Archive of Warsaw Reconstruction Office (<http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-1/archive-of-warsaw-reconstruction-office/>). [w:] *Memory of the World* [on-line]. UNESCO, 2011. [dostęp 2011-06-14]. (ang.).
176. Dekret o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m.st. Warszawy (https://web.archive.org/web/20160305044814/http://reprzywatyizacja.blox.pl/resource/dekret_warszawski_tekst.doc). reprzywatyizacja.blox.pl. [zarchiwizowane z tego adresu (http://reprzywatyizacja.blox.pl/resource/dekret_warszawski_tekst.doc) (2016-03-05)]. (plik:doc).
177. *Dekret Warszawski* (<https://um.warszawa.pl/-/dekret-warszawski>) [online], um.warszawa.pl, 12 listopada 2010 [dostęp 2021-12-19] (pol.).
178. *Streszczenie, 4. przypis*, [w:] Anna Dalkowska, *Ochrona prawna lokatorów nieruchomości warszawskich*. (<https://kwartalniknieruchomosci.ms.gov.pl/resources/html/article/details?id=211741&language=en>), „Nieruchomości@”, IV, Index Copernicus, 2020, s. 9, DOI: 10.5604/01.3001.0014.4816 (<https://dx.doi.org/10.5604%2F01.3001.0014.4816>) [dostęp 2021-12-19] (pol. • ang.).
179. Iwona Szpala. *Skończyć z tym Bierutem w Warszawie*. „Gazeta Wyborcza”, s. 7, 2012-06-01. Warszawa.
180. Gronkiewicz-Waltz: plac Defilad kolorowy od roszczeń (http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,10065497,Gronkiewicz_Waltz_plac_Defilad_kolorowy_od_roszczen.html). *Gazeta Stołeczna*, 2011-08-05. [dostęp 2011-08-05].
181. Biała Księga reprzywatyizacji warszawskich nieruchomości (<http://web.archive.org/web/20181118010749/http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/bia-ksi-ga-reprzywatyizacji-warszawskich-nieruchomości>). Miasto stołeczne Warszawa, 2016-07-13. [dostęp 2017-07-23].
182. Iwona Szpala, Magdalena Zubik: Warszawa oddaje parki w prywatne ręce. Są kolejne roszczenia (http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,16146440,Warszawa_oddaje_parki_w_prywatne_rece_Sa_kolejne.html). *Gazeta.pl*, 2014-06-15. [dostęp 2014-06-19].
183. Andrzej Perzyna: Wchodzi w życie mała ustawa reprzywatyizacyjna (<http://web.archive.org/web/20160917160226/http://www.lex.pl:80/czytaj/-/artykul/wchodzi-w-zycie-tzw-mala-ustawa-reprzywatyizacyjna-1>). *Lex.pl*, 2016-09-17. [dostęp 2017-07-23].

184. *Koniec z reprivatyzacją – nowelizacja Kpa* (<https://samorząd.infor.pl/wiadomosci/5306453,Koniec-z-reprivatyzacja-nowelizacja-Kpa.html>) [online], samorząd.infor.pl [dostęp 2022-05-17] (ang.).
185. Wolters Kluwer Poland, *Zmiana ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego. – Dz.U.2021.1491* (<https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/zmiana-ustawy-kodeks-postepowania-administracyjnego-19138617>) [online], OpenLEX [dostęp 2022-05-17] (pol.).
186. Ciepłownia Kawęczyn (<http://www.termika.pgnig.pl/cieplownia-kaweczyn>). termika.pgnig.pl. [dostęp 2016-12-11].
187. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy (<http://www.architektura.um.warszawa.pl/studium>). Urząd m.st. Warszawy, 2006-10-10. [dostęp 2013-10-17].
188. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 548-549.
189. Jan Berger: *Rozwój Pragi*, [w:] Irena Pietrzak-Pawłowska (red.) *Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r.* Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1973, s. 265.
190. Jarosław Zieliński: *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. T. 7 – Krakowskie Przedmieście.* Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, 2001, s. 134. ISBN 83-88372-14-9.
191. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓.
192. Informacja kwartalna z wykonania budżetu. Informacja z wykonania budżetu za IV-y kwartały 2018 r. (https://bip.warszawa.pl/NR/rdonlyres/B43DDD18-DA00-4FDA-B9CD-5AFAAF97C0F9/1413750/Informacja_kwartal_IV_2018_o1.pdf). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. bip.warszawa.pl, 26 kwietnia 2018. [dostęp 2019-06-24].
193. Uchwała nr VI/62/2019 Rady Miasta Stołecznego Warszawy z dnia 25 stycznia 2019 r. w sprawie budżetu miasta stołecznego Warszawy na 2019 rok (<https://edziennik.mazowieckie.pl/legact/2019/1689/>). [w:] *Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego poz. 1689* [on-line]. 5 lutego 2019. [dostęp 2019-03-13].
194. Marzanna Krajewska, Katarzyna Andrzan: Budżet zadaniowy – instrument zarządzania finansami miasta stołecznego Warszawy (http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/174864E259C74360C1257B2E002B8F4E/%24File/Strony%20odStudia_BAS_33-9.pdf). [w:] „*Studia BAS*” [on-line]. Biuro Analiz Sejmowych. s. 192. [dostęp 2014-07-17].
195. I edycja budżetu partycypacyjnego (<http://web.archive.org/web/20171007064822/http://twojbudzet.um.warszawa.pl/pierwsza-edycja-bp-2015>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. twojbudzet.um.warszawa.pl, 17 października 2014. [dostęp 2019-03-13].
196. Sektor nowoczesnych usług biznesowych w Polsce 2019 2019 ↓, s. 16.
197. Sektor nowoczesnych usług biznesowych w Polsce 2019 2019 ↓, s. 16,20.
198. Usługi biznesowe w Warszawie (<https://web.archive.org/web/20190905111752/https://absl.pl/wp-content/uploads/2018/10/WARSZAWA.pdf>). [w:] *Związek Liderów Sektora Usług Biznesowych (ABSL)* [on-line]. 2018. s. 13. [dostęp 2019-09-05].
199. Sektor nowoczesnych usług biznesowych w Polsce 2019 2019 ↓, s. 25.
200. *Business Services Sector in Poland 2016. Gaining momentum*, Polska Agencja Informacji i Inwestycji Zagranicznych, 2016, s. 25.
201. Jeszcze więcej wsparcia Google dla startupów – nowe inicjatywy Campus Warsaw (<https://polska.googleblog.com/2018/02/jeszcze-wiecej-wsparcia-google-dla.html>). [w:] *Google Blog Polska* [on-line]. polska.googleblog.com, 1 lutego 2018. [dostęp 2019-08-22].
202. Michał Wojtczuk. *Warszawa prawie jak londyńskie City.* „Gazeta Wyborcza (dodatek „Mój Biznes”)”, s. 2, 25 czerwca 2019.

203. Informacja o realizacji ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych. Stan na 31 grudnia 2015 r. (<http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/0/B01837BE236B7D1DC1257FC5003BADB1/%24File/555.pdf>). [w:] *Ministerstwo Rozwoju* [on-line]. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej (druk sejmowy 555), 31 maja 2016. s. 6. [dostęp 2016-10-17].
204. Historia P&G w Polsce (https://www.pg.com/pl_PL/firma/historia_w_polsce.shtml). pg.com. [dostęp 2016-10-17].
205. Piotr Miączyński, Leszek Kostrzewski: Hipermarkety nie podbiły polskiego rynku. Szansą jest dla nich internet? (http://wyborcza.biz/biznes/1,100896,15574847,Hipermarkety_nie_podbily_polskiego_ryнку_Szansa_jest.html). wyborcza.biz, 6 marca 2014. [dostęp 2015-06-12].
206. Małgorzata Beauchamp, Julia Krysztofiak-Szopa, Tomasz Ociepka, Agnieszka Skala: *Polskie startupy. Raport 2018*. Warszawa: Fundacja Startup Poland, 2018, s. 15.
207. Adrian Grycuk. *Wybrane narzędzia wspierania startupów w Polsce*. „Studia BAS”. 2(58), s. 166, 2019.
208. Google for Startups. (<https://www.campus.co/>). [w:] *Google Inc.* [on-line]. [dostęp 2019-09-05].
209. Adrian Grycuk. *Wybrane narzędzia wspierania startupów w Polsce*. „Studia BAS”. 2(58), s. 173, 2019.
210. Warszawa dla Start-upów. Przewodnik Warszawa – miasto startupów (<http://firma.um.warszawa.pl/warszawa-dla-start-upow-gotowa/>). [w:] *Biuro Rozwoju Gospodarczego Urzędu m.st. Warszawy* [on-line]. firma.um.warszawa.pl. [dostęp 2019-09-05].
211. Raporty i badania (<https://warsawtour.pl/raporty-i-badania/>). [w:] *Stołeczne Biuro Turystyki* [on-line]. [dostęp 2023-04-04].
212. Marka Warszawa (<http://symbole.um.warszawa.pl>). Urząd m.st. Warszawy. [dostęp 2014-06-19].
213. Siła nazwy. Warszawa, Kraków i Gdańsk mają najmocniejsze marki wśród miast (https://web.archive.org/web/20140224172638/http://www.samorzad.pap.pl/depesze/wiadomosci_centralne/132410/Sila-nazwy--Warszawa--Krakow-i-Gdansk-maja-najmocniejsze-marki-wsrod-miast). Polska Agencja Prasowa, 2013-12-16. [dostęp 2014-02-21]. [zarchiwizowane z tego adresu (http://www.samorzad.pap.pl/depesze/wiadomosci_centralne/132410/Sila-nazwy--Warszawa--Krakow-i-Gdansk-maja-najmocniejsze-marki-wsrod-miast) (2014-02-24)]. (pol.).
214. Nowy znak promocyjny Warszawy (<https://um.warszawa.pl/-/nowy-znak-promocyjny-warszawy>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 21 grudnia 2022. [dostęp 2023-01-01].
215. Martyna Konieczek. *Największe centrum targowo-kongresowe w Europie Środkowej; Expo XXI. Miejsce na dużą imprezę; Centrum Global Expo. Drugie życie fabryki FSO na Żeraniu; PGE Narodowy nie tylko sportem żyje!*. „Nasze Miasto” (<http://naszemiasto.pl>). 7, s. 4, 2019-01-31.
216. *Urząd Statystyczny w Warszawie* (<https://warszawa.stat.gov.pl/>) [online], warszawa.stat.gov.pl [dostęp 2019-11-22].
217. *Warszawa w liczbach. Warszawa – Rynek pracy* (<https://www.polskawliczbach.pl/Warszawa#rynek-pracy>) [online], Polska w liczbach [dostęp 2018-03-10] (pol.), liczba ludności w oparciu o dane GUS.
218. Dzień Europy – 18 lat w UE i ponad 18 mld zł wsparcia dla Warszawy (<https://um.warszawa.pl/-/dzien-europy-18-lat-w-ue-i-ponad-18-mld-zl-wsparcia-dla-warszawy>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um, 9 maja 2022. [dostęp 2023-01-09].
219. Jarosław Osowski. *Top 7 inwestycji UE w Warszawie*. „Gazeta Stołeczna”, s. 18, 19 października 2018.
220. *Wielka Encyklopedia PWN* 2005 ↓, s. 572.
221. Krzysztof Śmietana: *Zbudują długi tunel pod I linią metra* (http://wyborcza.pl/1,126565,13261109,Zbuduja_dlugi_tunel_pod_I_linia_metra_WIZUALIZACJE.html). wyborcza.pl, 2013-01-19. [dostęp 2013-09-01].

222. Od kładki przez Wisłę po budowę tuneli – nowe inwestycje w stolicy (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/od-kadki-nad-wis-po-budow-tuneli-nowe-inwestycje-w-stolicy>). um.warszawa.pl. [dostęp 2016-03-31]. (pol.).
223. 20 lat Warszawskiej Karty Miejskiej (<https://um.warszawa.pl/-/20-lat-warszawskiej-karty-miejskiej>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 1 października 2021. [dostęp 2021-10-06].
224. Realizacja budżetu Warszawy w 2018 roku – Strona 2 (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/realizacja-bud-etu-warszawy-w-2018-roku?page=0,1>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 13 czerwca 2019. [dostęp 2019-06-24].
225. Ponad 1,2 mld pasażerów WTP w 2019 roku (<https://www.ztm.waw.pl/informacje-prasowe/2020/02/20/ponad-12-mld-pasazerow-wtp-w-2019-roku/>). [w:] *Zarząd Transportu Miejskiego w Warszawie* [on-line]. ztm.waw.pl, 20 lutego 2020. [dostęp 2020-12-31].
226. Warszawa 2020. Raport o stanie miasta (https://bip.warszawa.pl/NR/rdonlyres/50C017AE-6BE7-4113-8903-1035B73EBBAF/1629251/Raport_o_stanie_miasta_2020.pdf). [w:] *Biuro Strategii i Analiz Urzędu m.st. Warszawy* [on-line]. 2021. s. 18. [dostęp 2021-09-05].
227. Tomasz Demiańczuk: Dobre oceny dla Warszawskiego Transportu Publicznego (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/dobre-oceny-dla-warszawskiego-transportu-publicznego>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 6 sierpnia 2018. [dostęp 2018-11-01].
228. Barometr Warszawski: mieszkańcy dobrze oceniają komunikację (<https://www.ztm.waw.pl/informacje-prasowe/2020/10/16/barometr-warszawski-mieszkanczy-dobrze-oceniaja-komunikacje/>). ztm.waw.pl, 16 października 2020. [dostęp 2021-01-31].
229. Rozkłady jazdy (<https://www.wtp.waw.pl/rozklady-jazdy/>). [w:] *Warszawski Transport Publiczny* [on-line]. wtp.waw.pl. [dostęp 2020-08-21].
230. *Raport o stanie miasta. Warszawa dostępna, różnorodna i rozwijająca się*. Warszawa: Urząd m.st. Warszawy, 2018, s. 18.
231. Encyklopedia Warszawy 1994 ↓, s. 896.
232. *Warszawskie tramwaje elektryczne 1908–1998. Tom I*. Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, 1998, s. 6. ISBN 83-907574-00.
233. Tramwaje Warszawskie Spółka z o.o (<http://www.tw.waw.pl>). [dostęp 2011-05-02].
234. Uruchomienie centralnego odcinka drugiej linii metra od godziny 9:30. Dziś przejazd linią M2 jest BEZPŁATNY. (<https://web.archive.org/web/20181206001746/http://ztm.waw.pl/utrudnienia.php?c=539&i=3418&l=1>).
235. Metro ruszyło na Targówek. Dziś jeździmy za darmo. Zobacz zdjęcia (<http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,25194093,metro-ruszylo-pociagi-pojechaly-na-targowek-dzis-jezdzimy.html#s=BoxLoWaLink>). warszawa.wyborcza.pl, 15 września 2019. [dostęp 2019-09-15].
236. *Stacje otwarte, ludzi mało*. „Gazeta Stołeczna”, s. 1, 6 kwietnia 2020.
237. Metro wjeżdża na Bemowo (<https://um.warszawa.pl/-/metro-wjezdza-na-bemowo>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. 30 czerwca 2022. [dostęp 2022-07-01].
238. Metro wjechało na Bródno (<https://um.warszawa.pl/-/metro-wjechało-na-brodno>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. 28 września 2022. [dostęp 2022-10-05].
239. *Wykaz lądowisk wpisanych do ewidencji lądowisk na dzień 24 stycznia 2024 r.* (https://web.archive.org/web/20240216195445/https://www.ulc.gov.pl/_download/lotniska/Wykaz_ladowisk_cyw_24_01_2024.pdf), Urząd Lotnictwa Cywilnego, 24 stycznia 2024, s. 6, 8, 9, 10, 16, 21, 23, 35 [dostęp 2024-02-16] [zarchiwizowane z adresu (https://www.ulc.gov.pl/_download/lotniska/Wykaz_ladowisk_cyw_24_01_2024.pdf) 2024-02-16].

240. To był dobry rok – rowerowe podsumowanie 2018. Rowerowa Warszawa 2018 (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/dobry-rok-rowerowe-podsumowanie-2018>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 10 grudnia 2018. [dostęp 2018-12-12].
241. To był dobry rok – rowerowe podsumowanie 2018 (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/dobry-rok-rowerowe-podsumowanie-2018>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 10 grudnia 2018. [dostęp 2018-12-12].
242. Pełnomocnik ds. komunikacji rowerowej (<http://rowery.um.warszawa.pl/pe-nomocnik-ds-komunikacji-rowerowej>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. rowery.um.warszawa.pl/. [dostęp 2016-09-06].
243. *Warszawski raport rowerowy 2010* (<http://www.strategiatransportowa.um.warszawa.pl>). Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2010.
244. Veturilo (<http://rowery.um.warszawa.pl/veturilo>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. rowery.um.warszawa.pl/. [dostęp 2016-09-06].
245. O nas (<https://www.mpwik.com.pl/view/dane-spolki>). [w:] *Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w m.st. Warszawie* [on-line]. mpwik.com.pl. [dostęp 2019-09-03].
246. Oczyszczanie ścieków (<https://www.mpwik.com.pl/view/oczyszczanie-sciekow>). [w:] *Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji* [on-line]. [dostęp 2019-08-29].
247. *Encyklopedia Warszawy 1994* ↓, s. 814.
248. Justyna Piszczatowska, Magdalena Kozmana: Dalkia kupiła SPEC (<https://www.rp.pl/artukul/693282-Dalkia-kupila-SPEC.html>). [w:] *Rzeczpospolita* [on-line]. rp.pl, 27 lipca 2011. [dostęp 2019-11-21].
249. O nas (<https://energiadlawarszawy.pl/o-nas/o-firmie/>). [w:] *Veolia Energia Warszawa* [on-line]. [dostęp 2019-11-21].
250. Michał Wojtczuk. *Jak ogrzewa się miasto*. „Gazeta Stołeczna”, s. 18, 8 listopada 2019.
251. Uruchomienie Centrum Kontakt z Mieszkańcami 19115 (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/uruchomienie-centrum-kontakt-z-mieszka-cami-19115>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 4 listopada 2013. [dostęp 2019-09-21].
252. O nas (<https://warszawa19115.pl/o-nas>). warszawa19115.pl. [dostęp 2019-09-21].
253. Centrum Bezpieczeństwa Miasta Stołecznego Warszawy (<http://bezpieczna.um.warszawa.pl/centrum-bezpieczenstwa-miasta-stolecznego-warszawy>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. bezpieczna.um.warszawa.pl, 23 stycznia 2017. [dostęp 2018-02-11].
254. *BIP Warszawa - oficjalny portal stolicy Polski* (https://bip.warszawa.pl/Menu_podmiotowe/biura_urzedu/CB/Wydzialy/CB-WVII/default.htm) [online], bip.warszawa.pl [dostęp 2023-07-11] (pol.).
255. Kacper Sulkowski. *Nigdy nie wiesz, kto jest po drugiej stronie*. „Gazeta Stołeczna”, s. 10, 9 lutego 2018.
256. Wykaz NKA dla lokalizacji Ab. Służb Alarmowych 112 (https://archiwum.uke.gov.pl/files/?id_plik=12277). uke.gov.pl. [dostęp 2014-12-27]. (pol.).
257. Barometr Warszawski 2018. Listopad 2018 (<http://www.um.warszawa.pl/o-warszawie/warszawa-w-liczbach/2018>). um.warszawa.pl. s. 1. [dostęp 2019-02-26].
258. *Encyklopedia Warszawy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975, s. 439.
259. *Rocznik Statystyczny Warszawy 2015* (<http://warszawa.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-warszawy-2015,6,12.html>). [w:] *Główny Urząd Statystyczny* [on-line]. warszawa.stat.gov.pl. s. 53. [dostęp 2016-06-24].

260. Budżet miasta stołecznego Warszawy 2009 w pigułce (<https://web.archive.org/web/20110811044847/http://bip.warszawa.pl/NR/rdonlyres/574343F2-7F9A-4CE9-952C-F3F9436F62C6/671577/Pigulka09a1.pdf>). [dostęp 2010-12-27]. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://bip.warszawa.pl/NR/rdonlyres/574343F2-7F9A-4CE9-952C-F3F9436F62C6/671577/Pigulka09a1.pdf>) (2011-08-11)].
261. Statystyczne Vademecum Samorządowca 2012. Miasto st. Warszawa (http://www.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_mazowieckie/portrety_miast/miasto_warszawa.pdf). Urząd Statystyczny w Warszawie, 2012. [dostęp 2013-05-13].
262. Barbara Król-Kaczorowska: *Teatry Warszawy. Budynki i sale w latach 1748–1975*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986, s. 9. ISBN 83-06-01183-X.
263. *Encyklopedia Warszawy* 1994 ↓, s. 868.
264. Marek Kwiatkowski: *Wielka księga Łazienek*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2000, s. 10. ISBN 83-7255-684-9.
265. Barbara Król-Kaczorowska: *Teatry Warszawy. Budynki i sale w latach 1748–1975*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986, s. 15. ISBN 83-06-01183-X.
266. *Teatry w Warszawa Repertuary, Adresy i Spektakle | Teatralny.pl* (<http://teatralny.pl/teatry/0,3,0>) [online], teatralny.pl [dostęp 2016-01-17].
267. Festiwal Sztuka Ulicy (<http://www.sztukaulicy.pl>). [dostęp 2010-09-07]. (pol.).
268. Wojciech Fijałkowski: *Muzeum „polskiego Winkelmana” i jego rozwój w XIX stuleciu, [w:] 200 lat muzealnictwa warszawskiego*. Warszawa: Arx Regia. Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, 2006, s. 109. ISBN 978-83-7022-160-7.
269. Krzysztof Pomian: *Wincklemann polski, [w:] 200 lat muzealnictwa warszawskiego*. Warszawa: Arx Regia. Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, 2006, s. 17. ISBN 978-83-7022-160-7.
270. *Muzeum Fryderyka Chopina* (<http://chopin.museum/pl/>). [dostęp 2010-01-11].
271. Noc Muzeów 2016 w Warszawie (<http://web.archive.org/web/20190402051029/http://www.um.warszawa.pl/nocmuzeow/>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl. [dostęp 2016-07-11].
272. *Encyklopedia Warszawy* 1994 ↓, s. 335.
273. Artur Oppman: *Legendy warszawskie*. Warszawa: Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków, s. 23–44. ISBN 978-83-7623-014-6.
274. Taco Hemingway: *Następna stacja – Radość* (<https://lublin.wyborcza.pl/lublin/56,48724,20465895,taco-hemingway-nastepna-stacja-radosc,,5.html?disableRedirects=true>). lublin.wyborcza.pl. [dostęp 2020-02-20].
275. Instytut Gość Media, *Redakcja „Gościa Warszawskiego”* (<https://warszawa.gosc.pl/doc/1289256.Redakcja-Goscia-Warszawskiego>) [online], warszawa.gosc.pl, 25 września 2012 [dostęp 2022-02-02].
276. *Niedziela warszawska | Niedziela.pl* (<https://warszawa.niedziela.pl/>) [online], warszawa.niedziela.pl [dostęp 2022-02-02].
277. 🟢 *Wykaz emisji FM* (<https://radiopolska.pl/wykaz/fm>) [online], RadioPolska [dostęp 2021-09-13] (pol.).
278. 🟢 *Wykaz emisji DAB+* (<https://radiopolska.pl/wykaz/dab>) [online], RadioPolska [dostęp 2022-02-02] (pol.).
279. 🟢 *Wykaz emisji AM* (<https://radiopolska.pl/wykaz/am>) [online], RadioPolska [dostęp 2021-09-13] (pol.).
280. 🟢 *Wykaz emisji DVB-T* (<https://radiopolska.pl/wykaz/dvbt>) [online], RadioPolska [dostęp 2021-09-13] (pol.).

281. Jerzy Chełmecki, *Sport w wychowaniu narodowym Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie w okresie międzywojennym*, s. 47, dlibra.bg.ajd.czyst.pl (<http://dlibra.bg.ajd.czyst.pl:8080/Content/3864/4.pdf>) [dostęp 2019-03-03].
282. Robert Gawkowski, *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918–1939*, Warszawa – 2007, s. 214–217, ISBN 978-83-235-0382-8.
283. Dunin-Wąsowicz 1974 ↓, s. 231-232.
284. Marek Żukow-Karczewski, *Sport to zdrowie. Czyli gdzie i jak dbano o tężyznę fizyczną w Polsce sto lat temu*, Ekologia.pl, 2012. (<https://www.ekologia.pl/srodowisko/sport-to-zdrowie-czyli-gdzie-i-jak-dbano-o-tezyzne-fizyczna-w-polsce-sto-lat-temu>)
285. Marek Żukow-Karczewski, *Historia roweru – opis i zdjęcia. Ewolucja roweru na przestrzeni wieków*, Ekologia.pl, 2013. (<https://www.ekologia.pl/srodowisko/historia-roweru-opis-i-zdjecia-ewolucja-roweru-na-przestrzeni-wiekow>)
286. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 grudnia 2009 r. w sprawie wykazu przedsięwzięć Euro 2012 (Dz.U. z 2009 r. nr 8, poz. 52 (<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20090080052>)).
287. *Pogrzeb Polonii zaczął esemes* (<https://www.przegladsportowy.pl/pilka-nozna/pko-ekstraklasa/polonii-znika-z-ekstraklasy/418n05z>) [online], Przegląd Sportowy, 29 maja 2013 [dostęp 2020-10-30] (pol.).
288. Kluby sportowe – *Sportowa Warszawa* (<https://web.archive.org/web/20181206002015/http://sportowa.warszawa.pl/adresy/kluby-sportowe>). sportowa.warszawa.pl. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://sportowa.warszawa.pl/adresy/kluby-sportowe>) (2018-12-06)].
289. Obiekty sportowe w Polsce (<http://www.sportarena.pl/stadiony/stadion.php5?id=2808>).
290. Remont stadionu, powstanie nowa płyta i trybuny (<https://web.archive.org/web/20161231205147/http://www.rksskra.pl/portal/?p=856>). rksskra.pl. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://www.rksskra.pl/portal/?p=856>) (2016-12-31)].
291. Biegi w Warszawie (http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,11747542,Warszawa_pobiegne_Dolacz_i_pokaz_ze_mozesz_wygrac.html).
292. Stowarzyszenie Francja-Polska (<https://web.archive.org/web/20181121021838/http://www.afp.org.pl/?page=Structure&id=33>). afp.org.pl. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://www.afp.org.pl/?page=Structure&id=33>) (2018-11-21)].
293. Na stołecznych basenach znajdziesz schronienie przed upałem (<https://um.warszawa.pl/-/na-sto-lecznych-basenach-znajdziesz-schronienie-przed-upalem>). Miasto Stołeczne Warszawa, 2014-06-10. [dostęp 2014-06-19].
294. Baseny w Warszawie (<http://www.baseny.warszawa.pl/>). [dostęp 2014-06-19].
295. Martyna Śmigiel. *Spędź lato nad rzeką*. „Gazeta Stołeczna”, s. 4–5, 1 lipca 2016.
296. Irmína Głowacka i in.: *Monografia przyrodnicza gminy Warszawa-Centrum*. Warszawa: Agencja Wydawniczo-Reklamowa Dino, 1999, s. 23. ISBN 83-900751-5-6.
297. Nadwiślańska ścieżka rekreacyjna przedłużona (<https://um.warszawa.pl/waw/rowery/-/nadwislanska-sieczka-rekreacyjna-przedluzona>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl, 15 października 2018. [dostęp 2019-01-18].
298. Piotr Bakalarski: Poślizg wielkiego kamienia. Wyjątkowy budynek wreszcie gotowy (<https://tvn24.pl/tvnwarszawa/praga-polnoc/warszawa-pawilon-kamien-wreszcie-gotowy-1324676>). tvn24.pl/tvnwarszawa, 16 października 2019. [dostęp 2019-11-10].
299. Dane według *wyszukiwarki zborów* (<https://apps.jw.org/ui/P/meeting-search.html#/weekly-meetings>), na oficjalnej stronie Świadków Jehowy jw.org [dostęp 2022-11-15].

300. Ewa K. Czaczkowska, *Stolica mniej wierząca* (<http://web.archive.org/web/20120105160503/http://www.zyciewarszawy.pl/artukul/484242.html>), „Życie Warszawy”, 9 czerwca 2010 [zarchiwizowane z adresu (<http://www.zyciewarszawy.pl/artukul/484242.html>) 2012-01-05].
301. *Prażanie w niedzielę częściej idą do kościoła* (<http://web.archive.org/web/20120105172800/http://www.zyciewarszawy.pl/artukul/475651.html>), „Życie Warszawy”, 13 maja 2010 [zarchiwizowane z adresu (<http://www.zyciewarszawy.pl/artukul/475651.html>) 2012-01-05].
302. Tomasz Urzykowski, *Warszawska religijność: katolicy jak średnia krajowa* (http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34889,15832945,Warszawska_religijnos_katolicy_jak_srednia_krajowa.html) [online], warszawa.gazeta.pl, 22 kwietnia 2016 [dostęp 2016-06-05].
303. *Matka Boża Łaskawa patronka Warszawy* (<http://www.laskawa.pl/node/132>) [online], laskawa.pl [dostęp 2010-09-13].
304. Piotr Chmieleński, *Kult świętych patronów Warszawy* (<http://niedziela.pl/artukul/41792/nd/Kult-swietych-patronow-Warszawy>) [online], Niedziela, niedziela.pl, 2005 [dostęp 2018-10-21].
305. Zielona Warszawa (<http://web.archive.org/web/20190808143036/https://zielona.um.warszawa.pl/>). [dostęp 2009-11-22].
306. *Warszawska przyroda. Obszary i obiekty chronione*. Warszawa: Biuro Ochrony Środowiska Urzędu m.st. Warszawy, 2005, s. 18.
307. Warszawa dba o aleję lip (<https://web.archive.org/web/20200809055230/http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/warszawa-dba-o-alej-lip>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl. [dostęp 2018-11-05]. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/warszawa-dba-o-alej-lip>) (2020-08-09)].
308. Monika Stelmach. *Stolica przyrody*. „Polityka”, s. 102, 1 sierpnia 2018.
309. Lasy Miejskie podsumowują 2018 rok (<https://um.warszawa.pl/-/lasy-miejskie-podsumowuja-2018-rok>). [w:] *Urząd m.st. Warszawy* [on-line]. um.warszawa.pl. [dostęp 2019-03-17].
310. Przyroda województwa mazowieckiego (<https://web.archive.org/web/20220618133533/http://www.mapa.warszawa.rdos.gov.pl/pdf/broszura.pdf>). [w:] *Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Warszawie* [on-line]. warszawa.rdos.gov.pl, Warszawa. s. 10. [dostęp 2017-04-28]. [zarchiwizowane z [brak tego adresu] (2022-06-18)].
311. *Encyklopedia Warszawy* 1994 ↓, s. 296.
312. Seminarium dr. Pawła Koperskiego (https://web.archive.org/web/20180316023644/http://www.pt.h.home.pl/Oddzial_wawa/seminarium_Koperski.html).
313. M. Luniak – Ptaki w Mieście – Wiedza i Życie nr 2/1998.
314. Edyta Różarska. *Szczęśliwych chwil życzę Wam na Rodos*. „Gazeta Stołeczna”, s. 6, 17 sierpnia 2018.
315. „Weranda Country”. s. 89. ISSN 1898-4851 (<http://worldcat.org/issn/1898-4851>).
316. Marzenna Nowakowska. *Dzikość w wielkim mieście*. „Focus”, s. 38,39. Burda Publishing Polska. ISSN 1234-9992 (<http://worldcat.org/issn/1234-9992>).
317. Warszawa – Oficjalny portal miasta (<https://europa-swiat.um.warszawa.pl/miasta-partnerskie>). [dostęp 2024-03-23].

Bibliografia

- *Encyklopedia Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. ISBN 83-01-08836-2.
- *Wielka Encyklopedia PWN*. T. 28. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. ISBN 83-01-14363-0.

- Marian Marek Drozdowski, Andrzej Zahorski: *Historia Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Jeden Świat, 2004. ISBN 83-89632-04-7.
- Maria Bogucka, Maria Kwiatkowska, Marek Kwiatkowski, Władysław Tomkiewicz, Andrzej Zahorski: *Warszawa w latach 1526–1795*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. ISBN 978-83-01-03323-1.
- Sektor nowoczesnych usług biznesowych w Polsce 2019 (https://web.archive.org/web/20200712011410/https://absl.pl/en/wp-content/uploads/2019/06/raport_absl_2019_PL_190602_epub.pdf). [w:] ABSL [on-line]. 2019. [dostęp 2019-09-03].
- Juliusz A. Chrościcki, Andrzej Rottermund: *Atlas architektury Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady, 1977.
- Władysław Bartoszewski, Bogdan Brzeziński, Leszek Moczulski: *Kronika wydarzeń w Warszawie 1939–1949*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Barbara Engelking, Jacek Leociak: *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2013. ISBN 978-83-63444-27-3.
- Stefan Kieniewicz: *Warszawa w latach 1795–1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976.
- Krzysztof Dunin-Wąsowicz: *Spółeczność Warszawy widziana przez okupanta, [w:] Warszawa stolica Polski*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. ISBN 83-01-01741-4.
- Krzysztof Dunin-Wąsowicz: *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.

Linki zewnętrzne

- Warszawa w Bibliografii historii polskiej (https://bhp.ihpan.edu.pl/sowacgi.php?KatID=0&typ=rep&plnk=__temat_Warszawa+%28woj.+mazowieckie%29_lub_temat_Warszawa&sort=byscore&view=1)
- *Warszawa* (http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XIII/18), [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIII: Warmbrun – Worowo, Warszawa 1893, s. 18.

Informacje ogólne

- Warszawa – oficjalny serwis stolicy Polski (<http://um.warszawa.pl/>). Urząd m.st. Warszawy. [dostęp 2014-06-24].
- WarsawTour – oficjalny portal turystyczny m.st. Warszawy (<http://www.warsawtour.pl/>). SCI-ART. [dostęp 2014-06-24].
- Tematyczne panoramy Warszawy (<https://web.archive.org/web/20140826113340/http://panorama.varsovia.pl/varsovia/>). [dostęp 2014-06-24]. [zarchiwizowane z tego adresu (<http://panorama.varsovia.pl/varsovia/>) (26 sierpnia 2014)].
- Warszawikia – Encyklopedia *wiki* poświęcona miastu Warszawa (<http://warszawa.wikia.com/wiki/Warszawikia>). [dostęp 2009-11-15].
- Warszawa – Ostatnie spojrzenie. Niemieckie fotografie lotnicze sprzed sierpnia 1944 (<http://www.herder-institut.de/warschau/indexpl.html>). [dostęp 2014-06-24].

Mapy

- Mapa Warszawy (<http://www.mapa.um.warszawa.pl/>). Prezydent m.st. Warszawy. [dostęp 2014-06-24].

- [Komunikacyjna Mapa Aglomeracji Warszawskiej \(http://ztm.dojazd.pl/\)](http://ztm.dojazd.pl/). [dostęp 2009-11-15].
 - [Archiwalne plany Warszawy i sieci komunikacji miejskiej \(http://www.trasbus.com/planywarszawy.htm\)](http://www.trasbus.com/planywarszawy.htm). [dostęp 2009-11-15].
 - [Warszawa 1939, interaktywny portal miłośników przedwojennej Warszawy \(https://www.warszawa1939.pl\)](https://www.warszawa1939.pl). [dostęp 2013-05-02].
 - [Zielona Mapa, interaktywna mapa ekologicznych miejsc w Warszawie \(https://zielonamapa.waw.pl\)](https://zielonamapa.waw.pl). [dostęp 2019-03-05].
 - [Plany i mapy Warszawy – kolekcja Mazowieckiej Biblioteki Cyfrowej \(https://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/collectiondescription/236\)](https://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/collectiondescription/236)
-

Źródło: „<https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Warszawa&oldid=73470872>”

▪